

Παρατηρήσεις στην έκδοση των επιστολών του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης¹

Γρηγόριος Παπαγιάννης

Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

Προλογική σημείωση

Όσα ακολουθούν δεν είναι συνθετική εργασία και δεν έχουν, φυσικά, ιδιαίτερη συνοχή. Είναι ένα «κέρασμα» στον τιμώμενο συνάδελφο από τα «ευρισκόμενα». Δεν εξάντλησα την (αποκαρδιωτική άλλωστε λόγω του όγκου) ειδική βιβλιογραφία για τον Ευστάθιο, την οποία και δεν είχα (στο μεγαλύτερο μέρος της) στη διάθεσή μου. Εμπιστεύτηκα το γλωσσικό μου αισθητήριο (για τις κριτικές παρατηρήσεις) και την μνήμη μου (για τις πηγές).² Φυσικά, επιστράτευσα την βοήθεια του TLG:³ αυτό δεν είναι ούτε «κρυφό» ούτε αθέμιτο, ούτε μπορεί να αποτελεί μομφή ή αιτία για υποτίμηση της εργασίας. Αναλυτικότερα επ' αυτού προτίθεται να επανέλθω σε εκτενέστερη εργασία παρόμοιας φύσεως, σχετική με τις επιστολές του Μιχαήλ Χωνιάτη, που ετοιμάζω. Προς το παρόν παραδίδω τις ατελείς μου παρατηρήσεις για τις επιστολές του Ευσταθίου,⁴ με το θράσος που μου δίνει η «πλατωνική» ρήση (όπως «φιλτράρεται» από τον Μιχαήλ Χωνιάτη): *ἀγαπητὸν ... ὅτῳ κἂν ἐν γήρᾳ ἐγγένοιτο νοῦς*.⁵ Ο πλατωνικός ανήρ θα εννοήσει ασφαλώς και θα δείξει κατανόηση για την όποια προπέτειά μου. Δεν διεκδικώ καμμία πληρότητα και κανένα αλάθητο· *στέργοιμι δ' ἄν, εἴ τι καὶ μικρὸν τῶν ἐφεξῆς καλῶς εἰρημένον εἴη*.

Επιστολή 1

17 Ἡρακ[λεῖ]: Το κριτικό υπόμνημα μας πληροφορεῖ σχετικά: “Ἡρα[κλεῖ] Tafel : ἦρα..εἰ P”. Ο αναγνώστης μένει με την απορία: Διακρίνονται στο χειρόγραφο τα γράμματα κ, ε, ῖ;

¹ Έκδοση: Foteini Kolovou, *Die Briefe des Eustathios von Thessalonike: Einleitung, Regesten, Text, Indices* [BzA 239]. München-Leipzig, 2006. Δύο βιβλιοκρισίες εντόπισα: α) BZ 101 (2008) 256-259 (Irene Anna Liverani) και β) *Bryn Mawr Classical Review* 2008.01.34: <http://bmcr.brynmawr.edu/2008/2008-01-34.html> (Em. C. Bourbouhakis, Harvard University). Και οι δύο είναι εγκωμιαστικές, ιδιαίτερα η δεύτερη (αλλά οι αβλεψίες της προδιαθέτουν «αρνητικά» τον αναγνώστη: π.χ. δεν ισχύει ο αριθμός των σελίδων «260» [οι σελίδες του βιβλίου είναι 367]. Δεν ισχύει καν το ISBN που δίνεται. Και, βέβαια, δεν πρόκειται για CFHB!). Αυτονόητο είναι ότι οι κριτικές δεν θα έπρεπε να έχουν σκοπό ούτε να «υμνήσουν» με γενικολογίες, αλλά ούτε και να «διαλύσουν» ό,τι καλό υπάρχει στο κρινόμενο έργο, αλλά να κατατοπίσουν τον αναγνώστη για το τι μπορεί να προσδοκά απ' αυτό και (ενδεχομένως) να συμβάλουν ώστε το αποτέλεσμα να βελτιστοποιηθεί.

² Επιπλέον, θα βρει κανείς στα παρακάτω παρατηρήσεις για τη στίξη και για τις σπάνιες λέξεις. Θεώρησα πως δεν έπρεπε να αποσιωπηθούν, ακόμη και αν κάποιοι τις βρίσκουν «σχολαστικές» και κουραστικές.

³ Thesaurus Linguae Graecae: <http://www.tlg.uci.edu>.

⁴ Οι παρατηρήσεις εκτίθενται κατά την σειρά του κειμένου.

⁵ Μιχ. Χων. Έπιστ. 1, 10-11.

Επιστολή 3

29 χλωρότητι χρυσίου: Η ίδια έκφραση στο Ψαλμ. 67,14.

70 δοτήρα: Με την πρώτη ματιά υποθέτει κανείς λάθος αβλεψίας της έκδοσης. Ωστόσο, στο κριτικό υπόμνημα σημειώνεται: “δοτήρα P : δοτήρα Tafel”. Δηλαδή πρόκειται για συνειδητή επιλογή της εκδότριας να διατηρήσει την παραδεδομένη γραφή. Δεν ξέρω με τι είδους επιχειρήματα θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι ο Ευστάθιος δεν ήξερε να τονίσει ορθά, όχι μόνο την συγκεκριμένη λέξη, αλλά την συχνότατη (παραγωγική) κατάληξη *-ήρ, -ήρος*. Πιστεύω πως, αν ο σεβασμός των εκδοτών προς το χειρόγραφο τους οδηγήσει στο σημείο να αποδέχονται την οποιαδήποτε ανορθογραφία ως πιθανή «βούληση» του συγγραφέα, τότε (τουλάχιστον όπου το χειρόγραφο είναι ένα) δεν υφίσταται λόγος ύπαρξης της *κριτικής των κειμένων*.

Επιστολή 4

4(-5) εἴ (μή τις): Υποθέτω ότι εδώ (εἴ) δεν πρόκειται για την προαναφερθείσα άκριτη τάση που πρεσβεύει την διατήρηση στην έκδοση σχεδόν οποιασδήποτε ορθογραφικής (κυρίως: τονικής) «παραξενιάς» του χειρογράφου,⁶ αλλά για λάθος τυπογραφικό.

5-9 οὐ πολλαὶ πρὸ ταύτης ἡμέραι καὶ ὁ νιφετὸς ἐτυράννει τὸν ἀέρα, τὴν τε γῆν· τὴν μὲν συγκρῦπτων, τὸν δὲ συγγέων· καὶ τὰ τῆς σκυθικῆς ἐρηνίας πτερὰ φαντάζων ἡμῖν, ἅπερ ἐκ τῆς Ἡροδότου μούσης ἐστὶν ἀναλέξασθαι, ἦσαν ταῦτα· καὶ ὁ Εὐστάθιος ἐθρασύνετο τὴν ὁδὸν ... : Εδώ, μεταξύ άλλων αστοχιών, το σημαντικότερο λάθος είναι η σύναψη της φράσης *ἦσαν ταῦτα* στα προηγούμενα. Η στίξη στο απόσπασμα πρέπει να διορθωθεί⁷ ως εξής: *τὸν ἀέρα τὴν τε γῆν, τὴν μὲν ... συγγέων,*

⁶ Πρβλ. και τα λόγια της Irene Anna Liverani στην αναφερθείσα βιβλιοκρισία της για την εν λόγω έκδοση (ό.π. σημ. 1, σ. 258): “l’editrice giustamente tende a conservare alcune peculiarità”.

⁷ Απέναντι στην σύγχρονη εκδοτική «τάση», που πρεσβεύει την διατήρηση πολλών στοιχείων από την στίξη του/των χειρογράφου/ων, έχω ακόμη πιο ισχυρή επιφύλαξη, από αυτήν που διατύπωσα παραπάνω σχετικά με τον τονισμό (βλ. στο 3,70): Όπως δηλ. και στο θέμα του τονισμού, αμφιβάλλω αν μπορούμε να αποδώσουμε με ασφάλεια συγκεκριμένες συνήθειες (ιδιαιτερότητες ως προς την στίξη) στον ίδιο τον συγγραφέα, στηριζόμενοι στην εικόνα που μας παρέχουν τα αντίγραφα. Αλλά, αναφορικά με την στίξη, η ένστασή μου ισχύει ακόμη και για την περίπτωση που διαθέτουμε το αυτόγραφο: Πιστεύω πως ούτε και τότε δεν θα πρέπει να υιοθετήσουμε αυτούσια την μεσαιωνική στίξη (π.χ. μεσαία στιγμή, τριπλή στιγμή, χωρισμό ὁρων που για την δική μας αίσθηση συνανήκουν κλπ.), γιατί, απλούστατα, αυτή δεν σημαίνει για τον σημερινό αναγνώστη, ὅτι ἤθελε να εκφράσει με αυτήν ο βυζαντινός συγγραφέας· αντίθετα, σήμερα τα ίδια πράγματα έχει καθιερωθεί να εκφράζονται με άλλους τρόπους, τους οποίους και προτείνω να ακολουθήσουμε, αν μη τι άλλο, για λόγους σαφήνειας. Φυσικά, προϋποτίθεται ὅτι ἔχουμε λάβει σοβαρά υπόψη μας την παραδεδομένη στίξη, ιδιαίτερα εκεί όπου ανακύπτουν ζητήματα πιθανής διαφορετικής ερμηνείας. Άλλο πράγμα ὅμως είναι να «λάβω υπόψη μου» την μεσαιωνική στίξη (πρβλ. Κολόνου 81*) και ἄλλο να την υιοθετήσω αυτούσια: Στη δεύτερη περίπτωση απαιτούμε από τον σύγχρονο αναγνώστη, από τη μια μεριά, να παραμερίσει μια πολύ βασική «σύμβαση» των σύγχρονων εκδόσεων, και από την ἄλλη, να είναι ενήμερος σε πολύ ειδικά θέματα, όπου μάλιστα δεν ισχύουν τα ίδια για κάθε συγγραφέα, αλλά και όπου τα συμπεράσματα της έρευνας δεν είναι απολύτως πειστικά ἢ κατασταλαγμένα. Ως «συμβιβαστική» λύση (μεταξύ της μοντέρνας και της μεσαιωνικής στίξης) ο R. Tocchi, Zur Interpunktion in Codices der Palaiologenzeit, στο: A. Giannouli – E. Schiffer (eds), From Manuscripts to Books. Proceedings of the International Workshop on Textual Criticism and Editorial Practice for Byzantine Texts (Vienna, 10–11 Dezember

καὶ τὰ ... ἀναλέξασθαι. Ἦσαν ταῦτα· καὶ ... Σε ελεύθερη απόδοση το τελευταίο τμήμα: *Αυτή ήταν η κατάσταση. Κι όμως, ο Ευστάθιος τόλμησε να περπατήσει.*

12 ἡμίνεκρος: Η λ. είναι αξιομνημόνευτη, αφού σύμφωνα με το LBG⁸ απαντά μόνο από τον 12ο αι. και εξής (6 μαρτυρίες). Δεν σημειώνεται όμως στον index verborum της έκδοσης.

19-20 τεῖχος οἶόν τι ἐκ δεξιῶν καὶ τεῖχος ἐξ εὐωνύμων: Ἐξοδ. 14,22 καὶ τὸ ὕδωρ αὐτοῖς τεῖχος ἐκ δεξιῶν καὶ τεῖχος ἐξ εὐωνύμων

27-28 οὐκ ἔμὸν ἔτι· ἀλλ' εἴ τις ... ἀλλαττόμενος.: Αντί της άνω τελείας προτιμότερο θα ήταν ένα κόμμα (βλ. και παραπάνω σημ. 7).

43-44 τὰ ὑπὸ πόδα τοῖς ζώοις ἐκπέταλα σιδήρια, ὅποῖά τι νι σιδήρῳ ἀντιτυποῦνται καὶ ... ἀντιπράττοντα, οὐκ εἶχον ὅ,τι καὶ δράσουσιν: Προφανώς πρέπει να γραφεί *ἀντιτυποῦντα*. Ακόμη: για το ὑπὸ πόδα η εκδότρια σημειώνει "ὑπὸ πόδα PS: an ὑπόποδα (adiectivum) scribendum?". Στον Ευστάθιο, ωστόσο, δεν απαντά το σπάνιο επίθετο, ενώ απαντά τουλάχιστον πέντε φορές ο εμπρόθετος ὑπὸ πόδα. Εξάλλου, και τα χειρόγραφα δεν φαίνεται να έχουν, στην πραγματικότητα, κάτι διαφορετικό.

74-77 ἕως ἐγενόμεθα ... τῶν καπνοφόρων οἰκιῶν καὶ τοῦ συνήθους πηλοῦ. καὶ τὸ ἐντεῦθεν εἶχεν ἡμᾶς ὁ λιμὴν καὶ σωζόμεθα. οἶμοι ... τῆς ἀκάπνου ἐστίας: Πρβλ. Γρηγ. Ναζ. Ἐπιστ. 5, 1, 4-6 τὴν ἄπυρον ἐστίαν καὶ ἄκαπνον, τοὺς πυρὶ ξηραίνονμένους τοίχους, ἵνα μὴ ταῖς τοῦ πηλοῦ ῥάνισι βαλλόμεθα. Πιστεύω πως ο Ευστάθιος στο χωρίο αυτό, θέλοντας να αστειευτεί σχετικά με τις συνθήκες διαβίωσης στο σπίτι του φίλου του, μιμείται το Γρηγόριο, που κάνει το ίδιο σχετικά με την διαμονή του στο ασκητήριο του Βασιλείου στον Πόντο. Ἐτσι εξηγείται η (αλλιώς δυσερμηνευτη) αναφορά στον πηλό, ενώ και η φράση (76) καὶ τὸ ἐντεῦθεν εἶχεν ἡμᾶς ὁ λιμὴν ἔχει την «αντίστοιχη» της στην ίδια επιστολή του Γρηγορίου (Ἐπιστ. 5, 4, 3-6): εἰ μὴ ταχέως ἡμᾶς ἡ μεγάλη καὶ πτωχοτρόφος ὄντως ἐρρύσατο, τὴν σὴν λέγω μητέρα, ὥσπερ λιμὴν ἐν καιρῷ φανεῖσα χειμαζόμενοις, πάλοι ἂν ἦμεν νεκροί... Για τον απρόσμενο (ιστορικό;) Ενεστώτα σωζόμεθα ἔχω αμφιβολίες: ἴσως πρέπει να γραφεί καὶ <ἐ> σωζόμεθα.

91-92 τὸ δέ τι συντέτηκε μὲν, οὐδέπω πρὸς πλάκα μίαν κέχυται: Πιστεύω πως θα ἔπρεπε είτε να εκδοθεῖ οὐ δέ πω ἢ να προτιμηθεῖ η γραφή οὐπω δέ του άλλου κώδικα (S). Αλλιώς «χάνεται» η σύνδεση/αντίθεση μὲν/δέ.

101-102 οὐ γὰρ κατὰ τὸ παλαιὸν μάννα ἡμέραις ... ὀλίγαις τὰ σὰ μεμέτρηται ἀγαθά: Η παραπομπή (στο υπόμνημα) στο Ψαλμ. 77,24 ἔβρεξεν αὐτοῖς μαννα φαγεῖν είναι άστοχη. Πρέπει να παραπέμψουμε στην Ἐξοδο, στο χωρίο όπου περιγράφεται το συμβάν και όχι σε μια ὕστερη αναφορά του. Το γεγονός ότι στην Ἐξοδο δεν χρησιμοποιείται η λέξη μάννα δεν ἔχει ιδιαίτερη σημασία. Ειδικότερα, ο Ευστάθιος ἴσως υπαινίσσεται εδώ την οδηγία του Θεοῦ προς τους Ισραηλίτες να μην συλλέγουν περισσότερο μάννα απ' ὅσο τους ήταν απαραίτητο για την κάθε ημέρα: Ἐξοδ. 16, 16-20 *Συναγάγετε ἀπ' αὐτοῦ ἕκαστος εἰς τοὺς καθήκοντας, γομορ κατὰ κεφαλὴν κατὰ ἅ ἰθμόν ψυχῶν ὑμῶν ἕκαστος σὺν τοῖς συσκηνίοις ὑμῶν συλλέξατε. ἐποίησαν δὲ οὕτως οἱ υἱοὶ Ἰσραὴλ καὶ συνέλεξαν, ὁ τὸ πολὺ καὶ ὁ τὸ ἔλαττον. καὶ μετρήσαντες τῷ γομορ*

2009). *Veröffentlichungen zur Byzanzforschung* 29. Βιέννη 2011, σσ. 193-206 (όπου και σχετική βιβλιογραφία), προτείνει να εμφανίζεται στις εκδόσεις «διπλή» στίξη (η μεσαιωνική σε μικρές παρενθέσεις). Αν και αυτή η πρόταση φαίνεται να ικανοποιεί όλες τις πλευρές, κατά τη γνώμη μου θα εγκαταλειφθεῖ γρήγορα, αφού θα διαπιστωθεῖ ότι τα οφέλη από την εφαρμογή της θα είναι πολύ περιορισμένα.

⁸ Lexikon zur byzantinischen Gräzität, υπό E. Trapp (κ.ά.). Βιέννη, 2001 κ.ε.

οὐκ ἐπλεόνασεν ὁ τὸ πολὺ, καὶ ὁ τὸ ἔλαττον οὐκ ἡλαττόνησεν· ἕκαστος εἰς τοὺς καθήκοντας παρ' ἑαυτῷ συνέλεξαν. εἶπεν δὲ Μωυσῆς πρὸς αὐτοὺς Μηδεὶς καταλιπέτω ἀπ' αὐτοῦ εἰς τὸ πρῶν. καὶ οὐκ εἰσήκουσαν Μωυσῆ, ἀλλὰ κατέλιπόν τινες ἀπ' αὐτοῦ εἰς τὸ πρῶν· καὶ ἐξέζεσεν σκώληκας καὶ ἐπώζεσεν. Ἰσως, τέλος, δεν εἶναι εντελῶς ἄσχετο το Ἰησ. 5, 11-12 ἐν ταύτῃ τῇ ἡμέρᾳ ἐξέλιπεν τὸ μαννα μετὰ τὸ βεβρωκέναι αὐτοὺς ἐκ τοῦ σίτου τῆς γῆς, καὶ οὐκέτι ὑπῆρχεν τοῖς υἱοῖς Ἰσραὴλ μαννα, που αναφέρεται στην διακοπὴ της εμφάνισης του μάννα.⁹

102-103 οὐδὲ περὶ τῆς αὐριον μόνης ἡμῖν αὐτὸς μεριμνᾷς: Πρβλ. Ματθ. 6,34 μὴ οὖν μεριμνήσητε εἰς τὴν αὐριον. Ο Ευστάθιος, «παραθέτοντας» καὶ πάλι ἀπὸ την Βίβλο (βλ. προηγούμενη παρατήρηση), αὐτὴ τη φορά ἀπὸ την Καινὴ Διαθήκη, χρησιμοποιεῖ, ὅπως καὶ προηγουμένως, τὸ βιβλικὸ χωρίο με ἰδιόρρυθμο τρόπο: Σχεδὸν «επαινεῖ» αὐτὸ που ἡ Βίβλος «επικρίνει».¹⁰

123-124 καὶ τὸ τί τοῦτο παραμένει ἡμῖν καὶ πυκνὰ ἐκκαλεῖται ὁ ἐπῳδὸς τοῖς ᾄδουσιν: Εκτός του ὅτι ἡ φράση *τί τοῦτο* θα ἦταν καλὸ νὰ τεθεῖ σε εἰσαγωγικά, ὑπάρχει καὶ πρόβλημα κατανόησης στο παρὸν χωρίο, ἐνῶ ξενίζει καὶ τὸ αρσενικὸ ἄρθρο μπροστὰ ἀπὸ την λ. *ἐπῳδός* (στον Ευστάθιο ἀπαντᾷ κατὰ τα ἄλλα ὡς θηλυκό): Ἀς προσπαθῆσαμε νὰ μεταφράσουμε: καὶ (ἡ ἐρώτηση) «τί εἶναι τοῦτο;» ἐξακολουθεῖ νὰ παραμένει (μέσα μας) καὶ συχνὰ ἐπαναλαμβάνεται (= «ανακαλεῖται» ἀπὸ ἐμᾶς ἢ μας προκαλεῖ), ὅπως συμβαίνει με μὴ ἐπῳδὸς στους τραγουδιστές. Ἀν ἡ ἀπόδοση αὐτὴ εἶναι ὀρθή, τότε ἴσως πρέπει νὰ γραφεῖ: καὶ τὸ «τί τοῦτο;» παραμένει ἡμῖν καὶ πυκνὰ ἐκκαλεῖται, ὁ ἐπῳδὸς τοῖς ᾄδουσιν.

134 χρυσαὶ νεφέλαι χρυσὸν καταβρέξαι που λέγεται: Σύμφωνα με τὸ κριτικὸν ὑπόμνημα ὁ κώδικας P παραδίδει *λέγονται*, γραφὴ που εἶναι σαφῶς ἡ ὀρθή. Ἀλλιῶς, ὁ Ευστάθιος θα χρησιμοποιοῦσε ὁποσδήποτε ετεροπροσωπία *χρυσᾶς νεφέλας*.

Επιστολή 5

65 καὶ ἑνὸς τι ὄψου γευσάμενος, λέγοιτ' ἂν ταῦτα πάντα καταθoinήσασθαι: Ἀντὶ του ἀκατανόητου *τι* σαφῶς προτιμητέα ἡ γραφὴ του ἄλλου κώδικα (P) *τις*, που προσφέρει τὸ ἀπαραίτητο ὑποκείμενο γιὰ την μετοχὴ *γευσάμενος* ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ ρήμα *λέγοιτο*.

89 καὶ τοῦτο μὲν τοιοῦτο: Στα λοιπὰ ἔργα του Ευσταθίου συναντᾶμε την ἐκφραση αὐτὴ 45 φορές.¹¹ Ἀπὸ αὐτὲς μόνον μία (ἀπὸ τις Παρεκβολές στην Οδύσσεια) ἔχει τὸν τύπο *τοιοῦτο*, ἐνῶ σε ὅλες τις ἄλλες διαβάζουμε *τοιοῦτον*. Σαφῶς λοιπὸν προτιμότερη εἶναι καὶ στο παρὸν χωρίο ἡ γραφὴ *τοιοῦτον* του κώδικα S. Πάντως, στο παρὸν corpus ἐπιστολῶν ἡ ἐκδότρια δεν ἔχει κρατήσῃ μὴ σταθερὴ στάση στο συγκεκριμένο θέμα (βλ. 6,54). Ἀντίθετα, φαίνεται πὼς οἱ δύο βασικοὶ κώδικες ἐμφανίζουν μὴ κά-

⁹ Ἡ ἐκφραση *ἡμέραις ὀλίγαις* προφανῶς δεν πρέπει νὰ ἐκληφθεῖ κυριολεκτικά, ἀφοῦ ἡ τροφοδοσία των Εβραίων με τὸ μάννα πρέπει νὰ διήρκεσε κάποια χρόνια.

¹⁰ Ἰσως ὁ συγκεκριμένος τρόπος «παραθέσεως» μπορεῖ νὰ υπαχθεῖ στην κατηγορία, γιὰ την ὁποία ἡ ἐκδότρια χρησιμοποιεῖ τὸν ὅρο «παραξέειν» (βλ. Κολοῦ, ὁ.π. 49* κ.ε.).

¹¹ Στο ἐξῆς γίνεται (ὅποτε κρίνεται πρόσφορο) σύγκριση με την «πρακτικὴ» των ἐκδοτῶν των υπολοίπων ἔργων του Ευσταθίου: Σε αρκετὲς περιπτώσεις διαπιστώνονται ἀποκλίσεις, γεγονόσ που μας ἐπιτρέπει νὰ θέσουμε ὑπὸ ἀμφισβήτηση τὸν «ἀσχυρισμὸ» τῆς ἐκδότριας (80*) ὅτι *κατὰ τὸν καταρτισμὸ του κειμένου των Ἐπιστολῶν υιοθετήθηκαν ἀπὸ τα χειρόγραφα ἐκεῖνα τα σημεῖα που ἀντιστοιχοῦν σε γραφικὲς συνήθειες του Ευσταθίου, ὅπως τις γνωρίζουμε ἀπὸ ἄλλες πηγές*.

ποια συνέπεια: Ο S «προτιμά» σταθερά *τοιούτον*, ενώ ο P *τοιούτο*. Βλ. π.χ. κριτ. υπόμν. 5,89, 6,54, 6,99 (τοσοῦτο/ν), 6,119 κλπ.

Επιστολή 6

4 μῦας: Στο κριτικό υπόμνημα σημειώνεται (όπως και για αρκετές άλλες παρόμοιες περιπτώσεις στην επιστολή αυτή) ότι ο Tafel είχε εκδώσει *μῦας*. Δεν αναφέρεται ρητά τι έχουν οι δύο κώδικες. Αλλά από την αναζήτηση στον TLG προκύπτουν 24 συνολικά περιπτώσεις χρήσης των τύπων *μύες* και *μῦας* στον Ευστάθιο, ενώ αντίθετα καμμία φορά δεν απαντούν οι ίδιοι τύποι ως προπερισπώμενοι. Πιθανώς, λοιπόν, παραδίδεται *μῦας*, το οποίο ο Tafel διατήρησε, ενώ η σύγχρονη εκδότρια (που κατά τα άλλα σπεύδει να «σεβαστεί» τις ιδιαιτερότητες του χειρογράφου) «διόρθωσε».

5 εἰς οὓς μὴ καὶ Σμινθέως δεήσει τινός: (Φοβάμαι), γράφει ο Ευστάθιος, *μήπως χρειαστεί* (να «επιστρατευθεί») *εναντίον τους και κανέννας (Απόλλων) Σμινθεύς* (δηλ. για να διώξει τα ποντίκια). Η οριστική μέλλοντα *δεήσει* μου φαίνεται ύποπτη για την ενδοιαστική πρόταση. Θα περίμενα υποτακτική αορίστου, ενώ παραδίδεται (στον κώδικα S) και η ευκτική *δεήσοι*. Πάντως, στον index graecitatis δεν αναφέρεται τίποτε σχετικά με τη χρήση των εγκλίσεων στις ενδοιαστικές προτάσεις.

14-16 οὐδὲ ... ὕφ' ἡμέρα τὸ πολέμιον ἐπιτίθεται, ἀλλὰ μοι καὶ αὐτὸς νυκτερινὸς φόβος εἰσὶν: Με την ασυμφωνία τὸ *πολέμιον* / *εἰσὶν* μοιάζει να έχουμε *constructio ad sensum* (βλ. και παρακάτω 32-33), δεν καταγράφεται όμως το φαινόμενο στον index graecitatis.

24-28 οὐδὲ γὰρ οἱ καθ' ἡμῶν μῦες οὔτοι παράσιτοι· κατάσιτοι μὲν οὖν εἶπερ ἦν ἡμῖν ὀνοματοθετεῖν. κατασιτοῦνται γὰρ οὔτοι τὰ παραπίπτοντα· εἰ δ' οὖν, ἀλλ' ἡμεῖς ἐκείνων μᾶλλον παράσιτοι, τοῖς αὐτῶν λειψάνοις παρατρεφόμενοι: Ο Ευστάθιος θεωρεῖ πως πιο ακριβές θα ήταν οι ποντικοί να χαρακτηρίζονται όχι *παράσιτοι*, ἀλλὰ *κατάσιτοι*, διότι στην πραγματικότητα αυτοί κυρίως τρώνε το φαγητό (του),¹² ενώ ο ίδιος θα ταίριαζε, λέει, να ονομαστεί *παράσιτος ἐκείνων*, αφού τρώει τα υπολείμματα του γεύματός τους. Για τον «αστεϊσμό» αυτόν ο Ευστάθιος έπλασε (όπως ρητά το δηλώνει με το *ὀνοματοθετεῖν*) την λέξη *κατάσιτος*. Η λέξη μαρτυρεῖται σύμφωνα με το LBG μόνο στο παρόν χωρίο (Eust. Opusc. 313,37),¹³ ωστόσο, δεν συμπεριλαμβάνεται στον index της έκδοσης. Ακόμη, ένα κόμμα πριν από την υποθετική πρόταση *εἶπερ* ... θα ήταν αναμενόμενο.

30 ὁ ἐκ ξύλου τοξότης Σμινθεὺς εἰς μάτην ἐντείνεται: Προφανώς, δεν κυριολεκτεῖ ο Ευστάθιος: δεν πρόκειται δηλαδή για κάποιο ξύλινο ξόανο του Απόλλωνα¹⁴ (τέτοιο

¹² Η λ. τὸ *παραπίπτον* φαίνεται να δηλώνει το *ο,τιδήποτε τύχει και όχι ὅ,τι περισσεύει/πέφτει από το τραπέζι*, όπως θα μπορούσε κανείς να υποθέσει. Αλλιώς η πρόταση *κατασιτοῦνται* ... τὰ *παραπίπτοντα* δεν θα ήταν λογική.

¹³ Στην νέα κριτική έκδοση δεν σημειώνονται δίπλα στο ίδιο το κείμενο οι αντιστοιχίες με τις σελίδες της έκδοσης Tafel, αλλά μόνο σε ειδικό ευρετήριο οι αντιστοιχίες στην αρίθμηση των επιστολών (σ. 176, στο τέλος του τόμου). Επίσης, καθώς δεν σημειώνεται και στις κεφαλίδες ο αριθμός της εκάστοτε τρέχουσας επιστολής, ο χρήστης αναγκάζεται να τον αναζητήσει κάθε φορά στην αρχή της επιστολής.

¹⁴ Δεν ξέρω αν κάτι τέτοιο υπονοεί η εκδότρια, όταν παραπέμπει για το προκείμενο χωρίο στο 116-117, όπου γίνεται λόγος για το ξόανο του Σμινθέα Απόλλωνα, που λέγεται ότι υπήρχε στην Χρύσα της Τροίας.

πράγμα, βέβαια, ο Ευστάθιος δεν θα χρησιμοποιούσε), αλλά για κάποιου είδους ξύλινη ποντικοπαγίδα (πρβλ. και 29 *τὰ τῶν παγίδων εἰς κενὸν διαχάσκει καὶ τέλεον ἀπρακτεῖ*): Ενδέχεται, ωστόσο, το ρήμα *έντεινεται* (= τεντώνεται), που καταρχήν, βέβαια, είναι το κατάλληλο για ένα τόξο, να χρησιμοποιείται με κυριολεκτική έννοια: μπορούμε δηλαδή να φανταστούμε την παγίδα (περίπου σαν τις «σημερινές») να «δουλεύει» με κάποιου είδους «ελατήριο», το οποίο πρέπει να «τεντωθεί», για να είναι έτοιμη/στημένη η παγίδα.

32 καὶ ἔστιν ὡς ὄντως ἀμήχανον τὸ κακόν: Πρβλ. Ευριπ. Μήδ. 446-447 *οὐ νῦν κατεῖδον πρῶτον ἀλλὰ πολλάκις / τραχεῖαν ὀργὴν ὡς ἀμήχανον κακόν*.

32-33 καὶ ἔστιν ὡς ὄντως ἀμήχανον τὸ κακόν, ἐκεῖνο με καὶ μόνον παραμυθούμενοι: Και εδώ προξενεί εντύπωση η αλλαγή του υποκειμένου και του αριθμού μεταξύ του ρήματος *ἔστιν* και της (συνημμένης;) μετοχής *παραμυθούμενοι* (το καινούριο υποκείμενο μάλιστα δεν δηλώνεται), φαινόμενο το οποίο δεν σχολιάζεται στον index graecitatis (πρβλ. παραπάνω 14-16).

42-43: Δεν υπάρχει λόγος να αναφέρεται στο κριτικό υπόμνημα ένα ορθογραφικό λάθος όπως το *ὄπνου*.

46 πρὸ τρίτης: Η έκφραση *πρὸ τρίτης* (= προχθές) δεν είναι καθόλου συχνή. Σε παλαιότερους συγγραφείς (μαρτύριο Αγ. Περπέτουας: 3ο αι., Παῦλο Αἰγιν.: 7ο αι.) απαντά μόνο με την πληρέστερη μορφή (*πρὸ τρίτης ἡμέρας*), ενώ για πρώτη φορά με την μορφή που έχει εδώ απαντά σε στίχο του Μ. Ψελλού. Κατόπιν τη βρίσκουμε τρεις φορές στον Ν. Χωνιάτη (12ο αι.) και περίπου δέκα φορές στον Γ. Παχυμέρη (13ο αι.). Αντίθετα, αρκετά συχνή (και ήδη μία φορά στον Θουκυδίδη) είναι η μονολεκτική έκφραση *πρότριτα*.

52-53 αὐτὸ δέ, ὡς ἔοικε, τοῦθ' ὅτι ... : Παρά την παρεμβολή της πρότασης *ὡς ἔοικε*, οι λέξεις *αὐτὸ τοῦτο* συνανήκουν «στενά», ενώ, αντίθετα, η ειδική πρόταση που ακολουθεί είναι επεξηγήση στην λ. *τοῦθ'*, επομένως πρέπει να χωρισθεί από αυτήν με κόμμα.

55-57 κάλαμος, ὃς εἰς ὀργυῖας μῆκος τοῖς ἄκροις διεστηκώς, ἔτι δὲ καὶ ξύλον ... ἰσοδιάστατον τῷ καλάμῳ τοίχου τινὸς παρ' ἡμῖν ἐξάπτοντος πλάγια: Η αναφορική αντωνυμία *ὃς* δεν έχει θέση εδώ, αφού δεν ακολουθεί αναφορική πρόταση αλλά μόνο μια μετοχή. Προτείνω τη διόρθωση της σε *ὡς* (= περίπου).¹⁵ Υποπτη είναι και η μετοχή *ἐξάπτοντος*, αφού δεν είναι πιθανό ότι περιγράφεται κάποια ενέργεια του *τοίχου* (ὡς υποκειμένου). Πιστεύω πως πρέπει να γραφεί: *ἐξάπτονται* (δηλ. ὁ κάλαμος και τὸ ξύλον). Ἐτσι, η πρόταση «αποκτά» ρήμα, το *τοίχου* γίνεται αντικείμενο, το *πλάγια* είτε επιρρηματικό κατηγορούμενο είτε κατηγορηματικός προσδιορισμός από κοινού και στα δύο υποκείμενα. Τέλος, δεν είμαι σίγουρος πού τόνιζε ο Ευστάθιος την λέξη *ὀργυῖας*. Στα έργα του υπάρχουν παραδείγματα και για το προπαροξύτονο *ὀργυια*¹⁶ και για το οξύτονο *ὀργυιά*, ενώ ο ίδιος σημειώνει ότι συνήθως παροξύνεται! Πάντως, ας αναφερθεί ότι οι οξύτονοι τύποι είναι γενικά (σύμφωνα με τον TLG) με συντριπτική διαφορά οι συχνότεροι.

¹⁵ Εκ των υστέρων βλέπω ότι *ὡς* είχε εκδόσει ο Tafel. (Ισως πρόκειται για τυπογραφικό σφάλμα στην νέα έκδοση.)

¹⁶ Ας σημειωθεί ότι ήδη στην αρχαιότητα ο τονισμός ποικίλλει. Βλ. LSJ, όπου κάτω από το λήμμα *ὀργυια* παρατίθενται παραδείγματα (π.χ. από τον Ηρόδοτο) με οξύτονη την λέξη (χωρίς να σχολιάζονται), ενώ στο τέλος του λήμματος αναφέρεται: «ὀργυιά in late Greek».

62-63 οὕς ἡ δημοτικὴ λεκτικὴ κρυσταλίνους ἀποκαλεῖ: Ἀν δὲν σφάλλω, ἡ σημασία τοῦ «ουσιαστικοποιημένου» *λεκτικῇ* που απαιτεῖται στο παρόν χωρίο (= *γλώσσα, διάλεκτος*) δὲν εἶναι καταγεγραμμένη στα Λεξικά, ἀπαντᾷ δὲ ἰσως μόνο στον Ευστάθιο.¹⁷ (Ἡ λέξη δὲν σημειώνεται στον index.)

66 τούτοις ἐπιβουλεύσας εἷς τις, οὐκ οἶδ' ὅπως τίς ὀρμητίας: Το δεύτερο *τίς*, το οποίο σύμφωνα με το κριτικὸ υπόμνημα «παραλείπεται» ἀπὸ τον κώδικα S, εἶναι, κατὰ τὴ γνώμη μου, περιττό. Ἐπίσης, ἡ στίξη εἶναι παραπλανητικὴ: Ἡ πρέπει νὰ διαγραφεῖ το κόμμα μετὰ το *τις*, ἢ ἡ φράση *οὐκ οἶδ' ὅπως* πρέπει νὰ τεθεῖ ἀνάμεσα σὲ κόμματα (ἢ παρενθέσεις ἢ παύλες).

69 ἀπομυζῶν: Ὁ κώδικας P παραδίδει *ἀπεκμυζῶν*, το οποίο, κατὰ τὴ γνώμη μου, ἀποτελεῖ τὴν *lectio difficilior* (καὶ το οποίο εἶχε διατηρήσει στὴν ἐκδόσή του ὁ Tafel), ἐνῶ το *ἀπομυζῶν*, που προτιμήθηκε στὴν νέα ἐκδοση εἶναι γραφὴ τοῦ S. Το ὅτι ἡ *ἀπεκμυζῶ* μαρτυρεῖται μόνο ἐδῶ¹⁸ δὲν εἶναι βέβαια ἐπιχείρημα γιὰ τὴν ἀπόρριψή της. Ἀπεναντίας, θὰ ἦταν ἰσως ἐπιπλέον λόγος γιὰ νὰ ἀναφερθεῖ, ἔστω καὶ ὡς «παραλλαγή», στον *index verborum* (βλ. καὶ παρακάτω, 89).

71-72 οὐκέτι κατὰ ῥάγας δεῖν εἶναι διέγνω τοῦ καλοῦ ἀποδρέπεσθαι: Θὰ οβέλιζα το *εἶναι* ἢ θὰ διόρθωνα σὲ *δέον εἶναι*.

74: Ἡ παρατήρηση «εὐμαρῶς S» τοῦ κριτικοῦ υπομνήματος ἀφορᾷ πιθανότατα στὴν λέξη *εὐχερῶς* τῆς σειρᾶς 75.

86 τὸ ζευκτήριον: Το οὐσιαστικὸ *ζευκτήριον* εἶναι ἀρχαῖο, ἀλλὰ πολὺ σπάνιο: ἐκτός ἀπὸ το παρόν χωρίο, δύο τοῦ Αἰσχύλου (Πέρσ. 736 καὶ Ἀγαμ. 529) καὶ ἓνα ἀπὸ σχόλια στον Αἰσχύλο ἐντοπίζει ὁ TLG (μόνο το χωρίο Ἀγαμ. 529 δίνει το LSJ, κανένα το LBG). Θὰ ἀξίζε νὰ ἀναφερθεῖ στον index.

89: Γιὰ τον τύπο *νυκτηγερσία* που ἐπέλεξε νὰ ἐκδώσει, ἡ ἐκδότρια δικαιολογημένα ἀναρωτιέται στο κριτικὸ υπόμνημα ἀν θὰ ἔπρεπε νὰ προτιμήσει τὴ γραφὴ τοῦ κώδικα P (*νυκτιγερσία*), διορθωμένη ἰσως σὲ *νυκτηγρεσία*, ὡς «*lectio difficilior*», ὅπως ἡ ἴδια σημειώνει. Σύμφωνα με τον TLG: το οὐσ. *νυκτηγερσία* ἀπαντᾷ 27 φορές, ἐνῶ τὰ ἄλλα δὲν ἀπαντοῦν (ὠστόσο, το LSJ γνωρίζει το *νυκτηγρεσία* ἀπὸ λατινικά γλωσσάρια), εἶναι ὁμως μαρτυρημένο πέντε φορές το ρῆμα *νυκτηγρετῶ*. Ἀλλὰ, ἀφοῦ ὑπάρχει ἔστω καὶ ἓνα ἐνδεχόμενο ἡ γραφὴ αὐτὴ νὰ εἶναι γνήσια, καλὸ θὰ ἦταν νὰ ἐμφανίζεται καὶ στον index, ἔστω «με ἐρωτηματικόν», ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἡ λέξη καθεαυτὴν εἶναι τόσο «ασχνά» μαρτυρημένη. Το πρόβλημα εἶναι γενικότερο: στο κριτικὸ υπόμνημα οποιασδήποτε ἐκδοσης μπορεῖ νὰ «κείτονται» θαμμένοι στὴ λήθη» ἰδιόμορφοι γραμματικοὶ τύποι, ὀρθογραφικὲς αποκλίσεις, ἀκόμη καὶ λέξεις, χωρὶς νὰ ἔχει πάντα ἀποδειχθεῖ ὅτι πρόκειται περὶ λαθῶν (ἄλλωστε, ἀκόμη καὶ ἡ βεβαιότητα ὅτι δὲν ἀποτελοῦν «γνήσιες γραφές» γιὰ το συγκεκριμένο κείμενο δὲν θὰ μας ἐπέτρεπε νὰ ἀρνηθούμε καὶ τὴν ὑπαρξὴ τους γενικά). Αὐτὰ τὰ μορφώματα στὴν πλειοψηφία τους ἀγνοοῦνται, ὅπως εἶναι ἀναμενόμενο, ἀπὸ τὰ λεξικά (που, φυσικά, ἀποδελτιώνουν κυρίως το κείμενο ἢ καὶ τοὺς πίνακες).

95 ἐπικατερράγησαν: Τύποι ὀριστικῆς παθητικοῦ ἀορίστου (*ἐπικατερραγ-*) δὲν ἀπαντοῦν παρὰ μόνο ἄλλες δύο φορές (στον Νικῆτα Χωνιάτη), μολονότι το ρῆμα *ἐπικαταρρήγγνυμι/αι* εἶναι γενικά γνωστὸ ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα.

¹⁷ Ἐκτός ἀπὸ το παρόν χωρίο βλ. καὶ Παρεκβ. Ἰλ. II 392, 17 ἢ Ὀμηρικὴ *λεκτικῇ*.

¹⁸ Αὐτὸ μόνο το χωρίο γνωρίζει το LBG, που παραπέμπει, βέβαια, (τουλάχιστον στον α' τόμο του) στὴν ἐκδοση τῶν *Opuscula* ἀπὸ τον Tafel.

109 ἔπεισι ... μοι: Θυμίζει την νεοελληνική έκφραση μου *έρχεται να* (= έχω την τάση να).

115-117 δς *περί τήν Χρύσαν, τρωϊκὸν δὲ ἦν αὕτη πολίχινον, ιδρύσθαι ξόανον* λέγει: Καλύτερα θα ήταν αντί κομμάτων να χρησιμοποιηθούν παρενθέσεις ή παύλες.

117-118 καὶ σμίνθον ἔχειν τοῖς ποσὶν ἐπικείμενον ... ὁ δὲ γε πατῶν αὐτὸν Απόλλων: Η μετοχή *ἐπικείμενον* με βάζει σε υποψίες, γιατί δεν είναι λογικό ο ποντικός που παριστάνεται (προφανώς νεκρός), να *ἐπικείται τοῖς ποσὶν* του φονευτή του Απόλλωνα. Άλλωστε, στη συνέχεια λέγεται ότι ο Απόλλων παριστάνεται να πατά επάνω στον ποντικό. Πιστεύω λοιπόν πως (αντί του *ἐπικείμενον*) ο Ευστάθιος είχε γράψει *ὑποκείμενον*. Πρβλ. και το σχετικό κείμενο από τον Στράβωνα (13,1,48), που παρατίθεται στο υπόμνημα πηγών: *ὁ μὲς ὑπόκειται τῷ ποδὶ τοῦ ξόανου*.

Επιστολή 7

10 ἐπίκλαυστον: Δικαιολογημένα αναρωτιέται η εκδότρια αν θα έπρεπε να διορθώσει την γραφή του μοναδικού κώδικα σε *ἐπίκλαυτον*, αφού αυτός είναι ο τύπος που χρησιμοποιείται από τον Ευστάθιο (τουλ. μία φορά στις Παρεκβ. στην Οδύσσεια), αλλά και από ανθρώπους του κύκλου του και της εποχής του: Μ. Χωνιάτη, Ν. Χωνιάτη, Γρ. Αντίοχο [βλ. LBG και TLG]: συνολικά 16 μαρτυρίες), ενώ, αντίθετα, ο τύπος *ἐπίκλαυστος* δεν φαίνεται να μαρτυρείται αλλού (TLG).

12 πέτρας ... ἀγελάστου κατὰ τὴν παροιμίαν ἀπόκομμα: Ορθά επισημαίνεται στο υπόμνημα η παροιμιώδης έκφραση *ἀγέλαστος πέτρα*. Ωστόσο, και η έκφραση *πέτρας ἀπόκομμα* αποτελεί παράθεμα από τον Θεόκριτο, Εἰδ. 10,7 *πέτρας ἀπόκομμ' ἀτεράμνω*, χωρίο το οποίο γνωρίζει με βεβαιότητα ο Ευστάθιος, αφού το παραθέτει αλλού ακριβέστερα: Παρεκβ. Ὀδ. II 195, 29 *δρυὸς εἶτε καὶ πέτρας ἀτεράμνου ἀπόκομμα*. Πρόκειται λοιπόν για ένα συνδυασμό παραθεμάτων, από αυτούς που η εκδότρια, στην ενσωματωμένη στον τόμο της έκδοσης μελέτη της με τίτλο *Die Zitierweise des Eustathios* (ό.π. 25*-75*), εξετάζει και εντάσσει στην κατηγορία *Kontamination* (37*-43*).

33-35 ὥς ἔστι μὲν οὖν τὴν χάριν ἀνακάμπειν καὶ ... στρέφεσθαι· ἔστι δ' ὅτε καὶ εὐθυωροῦσαν προβαίνειν κατ' εὐθεῖαν μετάδοσιν: Η διόρθωση *οὖν*, που επέφερε η εκδότρια, είναι άστοχη. Αντίθετα, η παραδεδομένη γραφή *οὗ* του μοναδικού κώδικα (P) δίνει άριστο νόημα: *ἔστι μὲν οὗ ... ἔστι δ' ὅτε = άλλοτε ... άλλοτε*. Πρέπει, βέβαια, να μετριάσθει και η στίξη μετά το *στρέφεσθαι*.

35-36 κατ' εὐθεῖαν μετάδοσιν οὐκ οὐν ἀντίδοσιν: Καλό θα ήταν να τοποθετηθεί ένα κόμμα πριν το *οὐκ οὐν*.

37 εὐθύρρουν: Το επίθετο, μολονότι είναι ένα «άπαξ» (LBG, TLG), δεν σημειώνεται στον index.

106-111 ἐξιστόρηκεν, ὥς ὅτε ἔδοξε τοῖς Ῥωμαίοις πάλαι ποτὲ καὶ νέου ἔτους ἀρχὴν τὸν μῆνα τοῦτον προτίθεσθαι καὶ τιμᾶσθαι τ[ῶν] ἄλλ[ων] μην[ῶν] ὑπερέκεινα, ὅτι αὐτός τε ὁ μ[ῆν] οὗτος ἦν ὅτε¹⁹ ἐνέστη καὶ οἱ μὲν οὐκ εὖ παρ' αὐτοῖς μοναρχοῦντες παρελύθησαν, ἢ δὲ τῶν βελτίστων ὑπάτων ἀρχὴ ἐντεῦθεν ἀρχὴν ἐκκληρώσατο: Η εκδότρια «έγραψε» (106) *ὅτε*, ενώ ο μοναδικός κώδικας (P) παραδίδει *ὅτι*. Η αλλαγή αυτή αφήνει την πρόταση που εισήχθη με το *ὥς μετέωρη*. Υποπτεύομαι ότι η

¹⁹ ἦν ὅτε = κάποτε (δηλαδή το ἦν δεν λειτουργεί εδώ ως ρήμα).

εκδότρια θεώρησε ότι, ακριβώς επειδή η πρόταση αυτή διακόπηκε από την χρονική *ὅτε ἔδοξε*, γι' αυτό μετά από αυτήν επαναλήφθηκε ο ειδικός σύνδεσμος (αυτή τη φορά: *ὅτι* [108]).²⁰ Ωστόσο: είναι προφανές ότι το δεύτερο αυτό *ὅτι* δεν είναι ειδικό, αλλά αιτιολογικό. Και οι προτάσεις που εισάγει (*παρελύθησαν και ἐκκληρώσατο*) δηλώνουν *για ποια αιτία* θέλησαν οι Ρωμαίοι να τιμήσουν ιδιαίτερα τον μήνα Ιανουάριο και να καθιερώσουν αυτόν ως αρχή του νέου έτους: διότι ήταν Ιανουάριος, όταν απαλλάχθηκαν από τους τυραννικούς βασιλείς και άρχισε να εφαρμόζεται ο θεσμός των υπάτων. Επομένως, αυτό που, σύμφωνα με τον Ευστάθιο, ο Πλούταρχος διηγείται είναι καταρχήν *ὅτι* οι Ρωμαίοι αποφάσισαν κάποτε (*πάλαι ποτέ*) να τιμήσουν τον μήνα αυτό. Το αντίστροφο (ότι δηλ. η κατάλυση της βασιλείας και η θέσπιση της υπατείας συνέβησαν, *ὅταν* οι Ρωμαίοι αποφάσισαν να καθιερώσουν αυτόν τον μήνα ως πρώτο του έτους) θα ήταν παράλογο. Συνεπώς: δεν υπάρχει καμμία χρονική πρόταση και πρέπει να διατηρηθεί το παραδεδομένο *ὅτι*. Ο συνδυασμός των δύο ειδικών συνδέσμων (*ὡς ὅτι*), που ίσως «ενόχλησε» την εκδότρια (ως πλεονασμός) δεν είναι καθόλου άγνωστος, και μάλιστα χρησιμοποιείται και από τον ίδιο τον Ευστάθιο: Παρεκβ. Ίλ. III 940, 27-28 *Ἔστι δὲ δόγμα παλαιὸν ὡς ὅτι ἀπαλασσομένη σώματος ἡ ψυχὴ καὶ θεῖα φύσει ἐγγίζουσα ἔχει τι μαντικῆς και Διῆγ. Ἀλώσ. Θεσσ. 76, 13-14 ὡς ὅτι, κατατόπια εἰληχότες, ἐκείσε καὶ μόνον πονεῖσθαι ἀνάγκην ἔχουσι.*

111 προσεπιτίθησι δὲ τῇ ιστορίᾳ καὶ τινα Ῥωμαίοις τὴν κλῆσιν μὲν Ἰαννον, τὰ δὲ πρὸς τὴν γεωργίαν καὶ τᾶλλα ... ἄνδρα χαρίεντα: Θεωρῶ αδύνατο ο Ευστάθιος να έγραψε (τινα) Ῥωμαίοις: Γιατί το Ῥωμαίοις δεν μπορεί να συναφθεῖ συντακτικά σε καμμία λέξη και γιατί το ουσιαστικό ἄνδρα είναι πολύ απομακρυσμένο για να μπορεί να έχει θέση αντικειμένου (τινα ἄνδρα). Είμαι σχεδόν βέβαιος ότι έγραψε (τινα) Ῥωμαῖον. Οι καταλήξεις -ον και -οις μοιάζουν αρκετά μεταξύ τους, ώστε η σύγχυση είναι πιθανή.

127 βρήθος (= 43,190): Ίσως πρέπει να διορθωθεί σε *βρήθος* (έτσι το βρίσκουμε δύο φορές στις Παρεκβ. στην Οδύσσεια και άλλες δύο στους λόγους του Ευσταθίου 3, σελ. 47,3 και 4, σελ. 276,33 στην έκδ. του Wirth, ενώ δεν απαντά καθόλου στις Παρεκβ. στην Ίλ., δηλ. στο αυτόγραφο. Γενικά: σύμφωνα με τον TLG, 40 φορές, και πάντοτε στην αρχαιότητα, απαντά προπερισπώμενο, ενώ μόνο 8 φορές, από τον 12ο αι. κ.ε., απαντά παροξύτονο).

128 προσπελάζει τῇ ἅπλανεϊ (πρβλ. και αυτ. 226): Δηλαδή τῇ ἅπλανεϊ σφαίρα: Εννοεῖ την εξωτερική «σφαῖρα» του σύμπαντος που παραμένει ακίνητη, σε αντίθεση με τις άλλες, τις πιο κοντινές στη γη, που κινούνται (πρβλ. Αριστοτ. Περί κόσμου 392a 18-23 *τὸ δὲ τῶν πλανήτων, εἰς ἑπτὰ μέρη κεφαλαιούμενον, ἐν τοσούτοις ἐστὶ κύκλοις ἐφεξῆς κειμένοις, ὥστε αἰὲ τὸν ἀνωτέρω μείζω τοῦ ὑποκάτω εἶναι, τοὺς τε ἑπτὰ ἐν ἀλλήλοις ἐμπεριέχεσθαι, πάντας γε μὴν ὑπὸ τῆς τῶν ἅπλανων σφαίρας περιελήφθαι).*

159 ἐπανεδίπλασεν: Η σπάνια λέξη (μόνο δύο μαρτυρίες στους Δειπνοσοφιστές, δύο σε μεταγενέστερα σχόλια, όλες σχετικές με το Αισχύλ. Προμ. 814 *ἐπανδίπλαζε*, καθώς και από μία σε Μιχαήλ Χωνιάτη και Μάξιμο Πλανούδη) δεν σημειώνεται στον index.

161 προσανεδίπλασαν: Ἀπαξ λεγόμενο (*προσαναδιπλάζω*) που δεν σημειώνεται στον index (το λήμμα και το χωρίο σημειώνονται στο LBG).

²⁰ Πράγματι, αυτό το φαινόμενο συμβαίνει κάποιες φορές (σύμφωνα με το LSJ, λήμμα *ὡς* B. I.).

190 παρεσπονδήθη: Μοναδικό παράδειγμα οριστικής παθητικού αορίστου (και μάλιστα σε απρόσωπη σύνταξη) του συγκεκριμένου ρήματος.

σχεδικῶν νοημάτων: Η λ. *σχεδικός* σχετικά σπάνια (23 φορές στον TLG). Η έκφραση *σχεδικὸν νόημα* μοναδική. Οπωσδήποτε σχετίζεται με τα σχέδη (τις γραμματικές ασκήσεις των Βυζαντινών) και γι' αυτό θα άξιζε να συμπεριληφθεί στον index.

197 τῷ λαβυρίνθῳ τῶν σχεδικῶν ἐλιγμῶν: Αξιοσημείωτος ο χαρακτηρισμός των σχεδῶν ως λαβυρίνθων (απαντά άλλες δύο φορές στον Ευστάθιο, ενώ είναι γνωστός και από τον Θ. Πρόδρομο [Ιστ. Ποιήμ. LVI a 9-10 *σχεδουργία, / τῷ γραμματικῷ λαβυρινθῷδε νόμῳ*], τον Ιωάννη Τζέτζη, τον Νικόλαο Μεσαρίτη και τον Θεόδωρο Εξαπτέρυγο).

210 ἐπεγκάθηται: Ουσιαστικά «άπαξ λεγόμενο» (κατά τον TLG υπάρχει ο τύπος *ἐπεγκαθίσωσι* σε μοναστηριακό Τυπικό), που δεν αναφέρεται στον index (το λήμμα και το χωρίο σημειώνονται στο LBG).

Επιστολή 8

22 ἔσω κείμενος μέμψεως: Μοναδική μαρτυρία της έκφρασης *ἔσω μέμψεως* (= ένοχος, αξιόμεμπτος) που είναι συνώνυμη με το επίσης μοναδικό Ολυμπιόδ. Διάκ. Ὑπόμνημα εἰς Ἰώβ 57,18 *μέμψεως ἐντὸς γίνεσθαι*.

39 ἀνοίξον σου τοῦ λόγου τὸν θησαυρὸν: Πρβλ. Δευτερ. 28,12 *ἀνοίξει σοι κύριος τὸν θησαυρὸν αὐτοῦ τὸν ἀγαθόν*.

43 δουλόσυνα φρονῶ εἰς ὑμᾶς: ἡ λ. δουλόσυνος δεν σημειώνεται στον index. Το επίθετο, εκτός από εδώ, απαντά μία φορά στον Ευριπίδη (και σε έναν σχολιαστή του) καθώς και σε δύο μεσαιωνικά λεξικά (ως «παράλληλο» του *πιστόσυνος*) καθώς και σε συγγραφείς μεταγενέστερους του Ευσταθίου (συνολικά 23 φορές). Αξιοσημείωτη και η σύνταξη της περιφράσης *δουλόσυνα φρονῶ* με το εμπρόθετο.

49-50 εἴ μοι τὰ περιόντα φωνὴν τεραστίως ἦν ἀναλαχεῖν καὶ ἀνακράξαι: Το κριτικό υπόμνημα μας πληροφορεῖ ότι το *ἀναλαχεῖν* είναι «ανάγνωση» του Tafel, ενώ ο κώδικας έχει σ' αυτό το σημείο μια «συντομογραφία». ²¹ Κατά τη γνώμη μου, η κατάλληλη λέξη είναι *ἀναλαβεῖν* (*φωνὴν ἀναλαμβάνω* = παίρνω φωνή): πρβλ. Νικ. Μυστ. Ἐπιστ. 12, 56 *αὐτὰ τὰ πράγματα ἀναλαβόντα φωνὴν τρανότερον φθέγγεται*. Αντίθετα, για το *ἀναλαγχάνω* στο LBG σημειώνεται μόνο μια μαρτυρία (στα Acta Sanctorum) και δίνεται η ερμηνεία *wieder auslösen*, που είναι εντελώς ακατάλληλη εδώ.

52-53 καθὰ καὶ βροντῆς βόμβος ὑπόθεν ὑπερφωνήσῃ ἂν πάντας κτύπους τοὺς ἀπὸ γῆς: Η «υποτακτική με ἄν» της παραβολικής πρότασης δεν σημειώνεται στον index graecitatis.

63 ῥωμαλαιότητα: Η λ. σημειώνεται στον index με αστερίσκο, δηλ. ως «άπαξ», κάτι που δεν ισχύει, αφού σύμφωνα με τον TLG υπάρχουν άλλες τέσσερις μαρτυρίες (Υμνογρ. κείμενα, Θεοδ. Ραούλαινα, Ανών. Ρητορ κείμεν. και Γεννάδ. Σχολ.). Ωστόσο, δεν είναι φρόνιμο, ειδικά για τον Ευστάθιο, να αποδεχθούμε την «ορθογραφία» αυτή, αφού αυτός χρησιμοποιεί την λέξη (ορθά γραμμένη) στις Παρεκβολές του περίπου

²¹ Ατυχώς, κάθε φορά που η εκδότρια θέλει να περιγράψει παρόμοιο φαινόμενο, χρησιμοποιεί την «φόρμουλα» “compendiose P”. Έτσι όμως δεν δηλώνεται ποια γράμματα υπάρχουν στο χειρόγραφο.

δεκαοκτώ φορές. Και το κυριότερο: στην επιστολή 13,18 συναντάμε τον συνήθη τύπο: *ῥωμαλεότητα*. Ας μην είμαστε πρόθυμοι να περιβάλουμε κάθε χειρόγραφο με το κύρος και την αυθεντία του αυτογράφου.

80-81 ὡς οὐκ ἂν τοῦ Ευσταθίου ... βουλευσομένου: Ο Ευστάθιος ζητεί από τον φίλο του τον Κομνηνό να μιλήσει ευνοϊκά γι' αυτόν στον κοινό φίλο τους, τον Δούκα, και να του πει πως ο ίδιος (ο Ευστάθιος) δεν είχε την πρόθεση (δεν είναι δυνατόν να θέλησε ποτέ) να διαπράξει αυτά που ο Δούκας του προσάπτει. Πιστεύω πως (και εξαιτίας του ἄν) επιβάλλεται η διόρθωση της μετοχής σε *βουλευσάμενον*.

88 ἐμπλατυνόμενος: Το ρήμα ἐμπλατύνομαι είναι συχνό, αλλά παρόμοιοι τύποι (μέσου αορίστου: *ἐμπλατυνόμενος, ἐμπλατύνασθαι*) απαντούν (σύμφωνα με τον TLG) μόνο στον Ευστάθιο (συνολικά 12 φορές). Θα άξιζε να σημειώνεται στον index.

91 εἰ γὰρ καὶ πάντα μοι ἔξεστιν, ἀλλ' ἔστιν ... τί οὐκ εὐξύμφορον: Α' Κορ. 6,12 *Πάντα μοι ἔξεστιν, ἀλλ' οὐ πάντα συμφέρει*.

106-107 γνωματεύματος: Η λ. *γνωμάτευμα* δεν απαντά μάλλον πριν από τον Ευστάθιο (από τον οποίο προέρχονται τα 7 από τα 20 περίπου συνολικά παραδείγματα). Άρα, έπρεπε να σημειωθεί στον index, και μάλιστα με αστερίσκο.

123 (λόγον) ὃν ἐγὼ ἄρτι παλαιᾷ μυθικῇ ζύμῃ ἐφυρασάμην: Πρβλ. Α' Κορ. 5,7 *ἐκκαθάρατε τὴν παλαιὰν ζύμην, ἵνα ᾗτε νέον φύραμα, καθὼς ἔστε ἄζυμοι*. Ωστόσο, ο κώδικας παραδίδει *ἐπὶ λαιᾷ* (σε παλαιᾷ «διόρθωσε» ο Tafel). Αυτό μάλλον αποτελεί την *lectio difficilior* και πρέπει να διατηρηθεί, με την σημασία *ἀδέξια, πρόχειρα, ἐκ τοῦ προχείρου* (αντίθ. του *ἐπιδέξια*).

140-141 ἀτενεῖς ἦσαν καὶ ἀκλινῶς εἶχον καὶ οἷον ἀνεσταλοῦντο εἰς ὄρθιον: Ο τύπος *ἀνεσταλοῦντο* δεν «δικαιολογείται». Προφανώς πρέπει να διορθωθεί σε *ἀνεστηλοῦντο* (βλ. και LBG λ. *ἀναστηλώω – ὄομαι: sich emporrichten*).

Επιστολή 9

2-5 Διαπόντιος σοι ἐξ ἡμῶν αὕτη ἐπιστολή. καὶ εἰ μὲν ἀποδεκτέα καὶ φίλη τῇ σῇ μεγαλοδοξότητι, οὐπω θαρρήσαιμ' ἂν ... ἀποφύνασθαι· εἰ μὴ καὶ ἀντιγραφὴν χειρῖ-
σαίμην καὶ ὅπως αὐτῇ προσηνέχθης, ἐκεῖθεν μάθοιμι: Οπωςδήποτε, η στίξη μετά το
απαρέμφατο *ἀποφύνασθαι* είναι πολύ ισχυρή· απαιτείται κόμμα. Στο ίδιο χωρίο, με-
ταξύ των λέξεων *αὕτη* και *ἐπιστολή* είναι αρκετά πιθανό να εξέπεσε το άρθρο *ἡ*.²² Για
την λ. *μεγαλοδοξότης* (που απαντά τρεις φορές μέσα σ' αυτήν την επιστολή) ο TLG
παρέχει επιπλέον μόνο ένα παράδειγμα από τον Μ. Ατταλειάτη. Το LBG γνωρίζει
ακόμη 5-6 περιπτώσεις. Ωστόσο, η λέξη δεν σημειώνεται στον index.

12 δουκικὴν ... περιεζωσμένος ἀρχὴν: Η έκφραση *περιζώ(ννυμαι) / περιεζω-
(σμένος) ἀρχήν* συναντάται σχεδόν αποκλειστικά στους ιστορικούς (και χρονογρά-
φους) των 11ου-13ου αι. (Μ. Ψελλό, Μ. Ατταλειάτη, Ι. Ζωναρά, Ι. Σκυλίτση, Α.
Κομνηνή, Ιωήλ, Ν. Γρηγορά). Ένα μόνο παλαιότερο παράδειγμα υπάρχει στον
Ευάγριο τον Σχολαστικό (6ο αι.).

16-17 Ὁ ... Ἑρμῆς ... εἰς μακρότερον ἔλυσσε τὸ πτερόν: πρβλ. Ευστ. Παρεκβ. Διον.
Ἐπιστ. 342 *ταχὺ τὸ πτερόν λύοντος Ἑρμοῦ*. Τα λίγα επιπλέον παραδείγματα είναι
μεταγενέστερα του Ευσταθίου.

²² Πρβλ. την πρόταση της εκδότριας για το 42,2: *γραφή <ἡ> πανσέβαστος*.

64-65 τῇ σῇ μεγαλοδώρῳ ἑαυτὸν παραθέμενος: Ἡ ἐκδότρια αναρωτιέται ἀν θὰ ἦταν προτιμότερο νὰ ἐκδώσει *μεγαλοδωρεᾷ* ἢ *μεγαλοδώρῳ* διαθέσει. Κατὰ τὴ γνώμη μου, πιο πιθανὴ πρόταση διόρθωσης θὰ ἦταν *μεγαλοδωρία*.

74 αὐτοπρᾶξις: Μόνο μία ἀκόμη μαρτυρία γιὰ τὴν λέξη (ἀπὸ τὸν Κων. Μανασσῆ) γνωρίζουν τὸ LBG καὶ ὁ TLG. Ἡ λέξη δὲν σημειώνεται στὸν index.

Επιστολή 10

5 παρατραυλίζουσα: Δύο μόνο ἀκόμη παραδείγματα (Μακάριο Μαγνησίας καὶ Θεοφ. Σιμοκάττη) παρέχει ὁ TLG, ἐνῶ τὸ LBG γνωρίζει καὶ ἓνα χωρίο ἀπὸ τὸν Βασίλειο Πεδιὰδῖτη (12ο αἰ.). Τὸ χωρίο τοῦ Εὐσταθίου δὲν σημειώνεται στὸ LBG, ἀλλὰ οὔτε καὶ στὸν index τῆς ἐκδόσεως. Ωστόσο, τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι ἡ γραφὴ *παρατραυλίζουσα* δὲν εἶναι γνήσια –μᾶλλον ὁ γραφέας «επηρεάστηκε» ἀπὸ τὴν λ. *παρατρώγουσα* ποὺ ἀκολουθεῖ σχεδὸν ἀμέσως μετὰ. Εἶναι λοιπὸν πολὺ πιθανόν ὅτι τὸ ὀρθὸ εἶναι *ὑποτραυλίζουσα*, ἀφοῦ μάλιστα αὐτὴ τὴν λέξη χρησιμοποιοῦν ὁ Εὐστάθιος, στὶς Παρεκβ. στὴν Οδ., ὅπου παραθέτει ἓνα παρόμοιο χωρίο (τὴν σκέψη διατυπώνει με ἐπιφύλαξη καὶ ἡ ἐκδότρια στὸ κριτικὸ υπόμνημα).

5-10 χελιδών, ... μικρὰ δὲ φθεγγομένη καὶ τὸρὰ καὶ, τὸ ὅλον εἰπεῖν, ἡμῖν προσφυῇ - ὅπως ἂν καὶ ἔχῃς ἐννοῆσαι τὸ προσφυές, εἴτε διὰ τὸ ῥά, εἴτε διὰ τὸ τῶν τοῦ σώματος διαστημάτων μικροφυνές: Κατὰ τὴ γνώμη μου, εἶναι προφανές ὅτι ὁ Εὐστάθιος στὴν ἐπεξήγηση *εἴτε ... εἴτε ...* ἀναφέρεται (ἀν καὶ με ἀντίστροφη σειρά) στὸν δύο «χαρακτηρισμούς» (*μικρὰ ... τὸρὰ*) ποὺ χρησιμοποίησε προηγουμένως γιὰ νὰ περιγράψῃ τὴν λαλιά τῆς *χελιδόνος* (= τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Κομνηνοῦ). Ὅπως λοιπὸν τὸ *μικροφυνές* «αντιστοιχεῖ» στὸ *μικρὰ*, φυσικὸ εἶναι καὶ γιὰ τὴ λέξη *τὸρὰ* νὰ ἔχει γράψῃ ὄχι τὸ *ῥά*, ἀλλὰ τὴν ἴδια τὴ λέξη *τὸρὰ*. Θὰ πρέπει δηλαδὴ νὰ ἐκδώσουμε: ... διὰ τὸ <το>ρά ...²³

16 τῇ ... πανσεβάστω (: πανσεβάστη S): Τὸ χωρίο (μαζὶ καὶ με ἄλλα) εἶναι χρήσιμο γιὰ μιὰ σύγκριση με ἀντίστοιχα τῶν Επιστολῶν τοῦ Μ. Χωνιάτη. Καὶ ἐκεῖ (σε διάφορες περιπτώσεις) κάποιον ἀπὸ τοὺς μάρτυρες παραδίδουν τὸν θηλυκὸ τύπο *πανσεβάστη* (ὅπως ἐδῶ τὸ χφ S), τύπο ποὺ τελικὰ (σε κάποιες περιπτώσεις) δέχεται ἡ ἐκδότρια. Προσωπικὰ πιστεύω ὅτι ἓνας τέτοιος τύπος εἶναι ἀδύνατον νὰ χρησιμοποιοῦντο τόσο ἀπὸ τὸν Εὐστάθιον ὅσο καὶ ἀπὸ τὸν Μ. Χωνιάτη. Επανέρχεται ὁμως τέσσερις φορές στὸν πρῶτον καὶ τρεῖς φορές στὸν δεῦτερον, ὥστε ἴσως εἶναι δύσκολον νὰ υποστηρίξουμε ὅτι πρόκειται παντοῦ γιὰ ἀντιγραφικὸ σφάλμα (ἐνῶ ἀπαντᾷ ἀκόμη δύο φορές σὲ μεταγενέστερα κείμενα). Δὲν βλέπω, πάντως, με ποῖο κριτήριον δὲν προτιμήθηκε καὶ ἐδῶ ἡ γραφὴ *πανσεβάστη* (ὠστόσο, βλ. καὶ παρακάτω 16,12-14 καὶ τὴν ἐκεῖ σημ.). Ἀς σημειωθεῖ, βέβαια, ὅτι ὑπάρχουν καὶ χωρία τοῦ Εὐσταθίου (ἀλλὰ καὶ τοῦ Μ. Χωνιάτη), ὅπου σαφῶς (καὶ χωρὶς παραλλαγές) παραδίδεται ἡ χρῆσις τοῦ ἐπιθέτου ὡς δικατάληκτου: 3,2 ἢ *πανσέβαστος κεφαλῇ*, 42,2 *γραφῇ <ῆ> πανσέβαστος* κ.ά. Τέλος, τὸ LBG γνωρίζει τὸν τύπον *πανσεβάστη* μόνο ἀπὸ ἐγγραφα.

²³ Ἡ παραπομπή (ποὺ δίνεται στὸ υπόμνημα πηγῶν) σὲ χωρίον τοῦ Εὐσταθίου, ὅπου τὸ *ῥά* ἐμφανίζεται οὐσιαστικοποιημένο δὲν συντελεῖ καθόλου στὴν κατανόησιν τοῦ παρόντος χωρίου.

Επιστολή 11

11 τὴν ὅλην κύλικα τῆς μέμψεως ἐκπιών: Ἴσως ὑπάρχει κάποια «ανάμνηση» ἀπὸ το Ψαλμ. 74,9 *ὅτι ποτήριον ἐν χειρὶ κυρίου οἴνου ἀκράτου πλήρες κεράσματος, καὶ ἔκλινεν ἐκ τούτου εἰς τοῦτο, πλὴν ὁ τρυγίας αὐτοῦ οὐκ ἐξεκενώθη, πίνονται πάντες οἱ ἁμαρτωλοὶ τῆς γῆς.*

33 ἐς τομετέπειτα: ΓΙΑ το αἰσθητήριό μου εἶναι ἀπίστευτος ὁ στενός συνδυασμός του «αρχαϊστικού» ἐς με το «νεωτεριστικό» «σύνθετο» *τομετέπειτα*. Δεν πιστεύω δηλαδή ὅτι το τερατώδες *τομετέπειτα* πρέπει να αποδοθεῖ στον Ευστάθιο. Ἄλλωστε ο TLG εντοπίζει στον Ευστάθιο αρκετές φορές (καὶ μάλιστα, καὶ στις Παρεκβ. στην Ἰλ.) τὴν λέξη *μετέπειτα*, συχνά συνοδευόμενη ἀπὸ το ἄρθρο, σε διάφορες πτώσεις (τὸ μ., τὰ μ., τῶν μ., τοῖς μ.), ἐνῶ συνενωμένη με το ἄρθρο ἐμφανίζεται μόνο στο παρόν χωρίο. Τὴν ἴδια ἀντίρρηση (ἢ τουλάχιστον ἐπιφύλαξη) ἔχω καὶ γιὰ πολλές ἄλλες συνενώσεις λέξεων, π.χ. *διαταῦτα, καθεκάστην, μετατοῦτο, τοεντεῦθεν, ἐσῦστερον* (ἀκόμη καὶ ἀν μερικὲς φαίνονται ἀρκετὰ συχνές καὶ μαρτυρούμενες ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα) κ.ά. Ἀπὸ τέτοια φαινόμενα εἶναι γεμάτα τὰ κείμενα στα περισσότερα χειρόγραφα. Δεν εἶναι εὐκόλο να ἀποδείξουμε ὅτι ἀνάγονται στον συγγραφέα (ἐκτός ἀν ἔχουμε διατυπωμένη τὴν ἀποψή του σχετικὰ ἢ ἀν στηριχθούμε σε αὐτόγραφό του). Εἰδάλλως, με τὴν ἴδια «λογικὴ», θα ἔπρεπε να υιοθετοῦμε (ὡς δήθεν προερχόμενες ἀπὸ τον ἴδιο τον συγγραφέα) γραφές ὡπως: *ἱερέυς, ἐαυτοῦ* κ.ά. (βλ. καὶ παρακάτω 45,48).

Επιστολή 13

4 ἐγγίζων θεῷ: Πρβλ. Ἰακ. 4,8 *ἐγγίσате τῷ θεῷ, καὶ ἐγγιεῖ ὑμῖν.*

19 παγκάλη / 21 (= 28) πανσεβάστην: Ὅπως ἀνέφερα καὶ παραπάνω (10,16), δεν πιστεύω ὅτι αὐτοὶ οἱ τύποι μπορεῖ να προέρχονται ἀπὸ τὴν πένα του Ευσταθίου. Ὡστόσο, αὐτὴ τὴν φορά με «διαψεύδει» ὁ ἴδιος: Παρεκβ. Ἰλ. III 664, 3-5 *Τὸ δὲ «παναίθη κόρυς» βαρύνεται ἢ ὡς σύνθετον. ὡς γὰρ καλὸς πάγκαλος, κακὸς πάγκακος, οὕτως αἰθὼς πάναιθος, οὗ θηλυκὸν ἢ παναίθη, ὡς ἢ παγκάλη.*

Εἶναι, πάντως, πιθανό ὅτι ἡ παρούσα ἐπιστολή εἶναι προϊόν του μαθητῆ του, Ἰωάννη: στο τέλος τῆς ἐπιστολῆς 12 προαναγγέλλεται σαφῶς ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Ευστάθιος κλείνει τὴν δική του ἐπιστολή καὶ δίνει το λόγο στον Ἰωάννη (12, 25-26): *ἐγὼ μὲν ἤδη παύομαι, ζῶν σοι πολυχρόνιον εὐζάμιενος· ὁ δὲ ὑποταττέτω τὰ ἑαυτοῦ.* Στὴν ἀρχὴ πάλι τῆς παρούσης ἐπιστολῆς διαβάζουμε (2-3): *Ποῖος τάχα εἶμαι ἐγώ, ὥστε ὁ πραγματικὰ πανσέβαστος, ἀπὸ τόσο μακριὰ που εἶναι, να δίνει καὶ σε μένα σημασία;* Νομίζω ὅτι αὐτὰ εἶναι λόγια του ταπεινοῦ μαθητῆ, που νιώθει συγκίνηση, διότι κοντὰ στον δάσκαλό του τον Ευστάθιο χαίρει ἐκτιμῆσεως καὶ ὁ ἴδιος παρὰ τὴν ἐλαχιστότητά του.

25-27 τίς μὲν εἰμὶ ἐγώ, οἶδα ἐγώ· ... ὁ δὲ μου μνησθεῖς εἴη ἂν καὶ τοῦτο ποιῶν κατὰ μίμησιν θεοῦ: Πρβλ. Ψαλμ. 8,5 *τί ἐστιν ἄνθρωπος, ὅτι μιμήσκη αὐτοῦ.*

Επιστολή 14

14 ἀπὸ δόξης εἰς δόξας μεγίστας ὑψώσειεν: Πρβλ. Β' Κορ. 3,18 *μεταμορφούμεθα ἀπὸ δόξης εἰς δόξαν.*

29 μετατοῦτο: Μόνο στο παρόν χωρίο εντοπίζεται (από τον TLG) η συνένωση, ενώ τουλάχιστον 8 φορές (και μάλιστα στις Παρεκβ. στην Ιλ.) ευρίσκεται γραμμένο / εκδεδωμένο *μετά τοῦτο* (βλ. και παραπάνω, 12,33).

Επιστολή 15

7-8 ἔνθους ὕφ' ἡδονῆς γεγωνῶς: Γρηγ. Ναζ. Κατὰ Ἰουλ. βας. I (= λόγ. 4ος) 17,3 Bernardi (= PG 35, 545, 35-36) ὥσπερ ἔνθους ὕφ' ἡδονῆς γίνομαι· Προκόπ. Γαζ. Ἐπιτ. εἰς Ἡσαΐαν 2653, 38 καὶ οἷον ἔνθους ὕφ' ἡδονῆς γενόμενος· Μ. Ψελλ. Χρονογρ. 6, 142, 7 ἑαυτὸν κατασχεῖν οὐχ οἷός τε ἦν ἔνθουσιῶντα ὕφ' ἡδονῆς· (και Νικηφ. Γρηγ. Ρωμ. Ἰστ. 3, 31, 12-13 ὥσπερ ἔνθους γὰρ ἦν ὕφ' ἡδονῆς γιγνόμενος· Ιω. Καντακουζ. Ἰστ. 1, 400, 20-21 ἔνθους τε ἐγένετο ὕφ' ἡδονῆς)· πρβλ. Πλάτ. Φύληβ. 15e 1 ὕφ' ἡδονῆς ἔνθουσιᾷ· Πλουτ. Ἐρωτ. 765D 4-5 ὕφ' ἡδονῆς καὶ θαύματος ἔνθουσιῶντες

8 τὰς τε θύρας ἀναπετάσαι κελεύω: Πρβλ. Εὐχὴ δ' πρὸ τῆς θείας Μεταλήψεως (βλ. Ὠρολόγιον τὸ Μέγα, Ἀκολουθία πρὸ τῆς θείας Μεταλήψεως): ... κελεύεις, ἀναπετάσῃς τὰς πύλας (πρβλ. Ψαλμ. 23,7 = 23,9 ἄρατε πύλας).

11-12 καὶ οὐ μόνον οὐκ ἔνθους ἔτι καὶ ὀλιγοπότης γε εἶναι μεμένηκα: Μετά το οὐ μόνον ἀναμένεται ἓνα ἄλλα (πριν ἀπὸ το ἔτι) ἢ ἓνα δέ (μετά το ἔτι). Πιθανότερο θεωρῶ το δεύτερο, καθὼς ἡ συντομογραφημένη μορφή του δέ δεν διαφέρει πολὺ ἀπὸ αὐτὴν του καὶ (ἀπλογραφία). Πάντως, ἀπαιτεῖται καὶ ἓνα κόμμα μετὰ το ἔνθους: καὶ οὐ μόνον οὐκ ἔνθους, ἔτι <δὲ> καὶ ...

Επιστολή 16

8 οὐδὲ τὰ τῶν κυμάτων κατεστώρεσθαι τέλεον: Πρβλ. Ευστ. Παρεκβ. Ὅδ. I 222, 34 διττὴ γὰρ ἡ γαλῆνη. ἡ μὲν, τὸ καταστορεσθῆναι τὰ κύματα τέλεον, ὅπερ οὐπω γέγονεν.

12-14 τὴν σὴν πανσεβάστην²⁴ κεφαλὴν ... ἀμείψαιτο θεός, οἷς ἀξία ἐστίν – ἔστι δὲ τοῦ, ἂν εἴποι τις, καλοῦ: Ἡ ἐκφραση ἀξία ἐστίν (τὴν πρώτη φορά που ἀπαντᾷ στο χωρίο) ἔχει δίπλα τῆς (κατ' ἐξαίρεση) δοτικὴ ἀντὶ γενικῆς, αὐτὸ ὅμως οφείλεται σὲ ἔλξη τοῦ ἀναφορικοῦ. Επομένως, ἡ σκέψη τῆς ἐκδότριας “post ἐστίν an ἀμείψεσθαι addendum?” εἶναι ἀστοχη.²⁵ Στὴ συνέχεια: Μετὰ το ἔστι δὲ πρέπει νὰ ἐννοηθεῖ ξανά το ἐπίθετο ἀξία. Δίπλα σ' αὐτὸ ἀπαιτεῖται πάλι μία γενικὴ. Το τοῦ ὅμως ἀποτελεῖ (ἀστοχη) διόρθωση τῆς ἐκδότριας, ἐνῶ ὁ κώδικας (P) παραδίδει οὗ, δηλ. οὗ ἂν εἴποι τις. Ολόκληρη ἡ ἀναφορικὴ πρόταση εἶναι ἡ «γενικὴ» ἡ ἐξαρτώμενη ἀπὸ το (ἐννοούμενο) ἀξία (καὶ βέβαια, στο οὗ ... καλοῦ ἔχει ἐπίσης συμβεῖ ἔλξη.) Φυσικά, ἡ στίξη πριν ἀπὸ το ἂν πρέπει νὰ διαγραφεῖ, ἀφοῦ πρόκειται γιὰ μία ἐνιαία ἀναφορικὴ πρόταση. Ἀλλωστε, δὲν θὰ μπορούσε ποτὲ νὰ ἀρχίζει πρόταση με το δυνητικὸ ἢ το ἀοριστολογικὸ ἂν.

20-21 εἰ καὶ ἡμεῖς [προσμε]νοῦμεν τὸν θάνατον καὶ παντὶ τρόπῳ τῶν ἄνω γινόμεθα: Εἶναι προφανές ὅτι στὶς δύο αὐτές ἐναντιωματικὲς προτάσεις τὰ ρήματα θὰ

²⁴ Πρβλ. 36 πανσεβάστω ὑπεροχῇ: Δὲν νομίζω ὅτι μπορεῖ κανεὶς νὰ δεχθεῖ ὅτι ὁ Εὐστάθιος μέσα στὴν ἴδια ἐπιστολὴ χρησιμοποίησε τὸ ἴδιο ἐπίθετο καὶ ὡς τρικατάληκτο καὶ ὡς δικατάληκτο (ορθά). Βλ. τὸν προβληματισμὸ καὶ παραπάνω (10,16).

²⁵ Το μέσο ἀπαρέμφατο θὰ ἦταν ἀναμενόμενο, ἀν τὸ κείμενο ἦταν οἷς ἀξίον ἐστίν. Δίπλα στο ἀξία ἐστίν θὰ ταίριαζε καλύτερα τὸ παθητικὸ ἀμειφθῆναι.

ήταν φυσικό να βρίσκονται στον ίδιο χρόνο (Ενεστώτα). Επομένως, η συμπλήρωση προσμενοῦμεν δεν φαίνεται πιθανή. Ίσως έγραφε περιφρονοῦμεν (πρβλ. Γρηγ. Ναζ. Κατὰ Ἰουλ. βασ. I (= λόγ. 4ος) 70, 17-18 Bernardi (= PG 35, 592, 19) θανάτου περιφρόνησιν Θεανούς). Για την έκφραση γίνομαι τῶν ἄνω πρβλ. Γρηγ. Ναζ. Επιστ. 194, 2, 3-4 (ἐπειδὴν Θεῷ συσταλῆς) καὶ ὁλως τῶν ἄνω γένη, μηδενὶ δεσμῷ κατεχόμενος. Απαντᾷ επίσης, τουλάχιστον ακόμη δύο φορές, στον Ευστάθιο: Παρεκβ. Ἰλ. III 599, 9 ὑπερρημένος τῶν κάτω δηλαδή καὶ τῶν ἄνω μόνων γινόμενος και αυτ. 4, 221, 8 Εἴτα πάλιν τῶν ἄνω καὶ κρειπτόνων γινόμενος. Πρβλ. και Θεόδ. Στουδ. Επιστ. 197, 12-13 μόνης ἐγένου τῆς ἐφέσεως τῶν ἄνω.

34-35 χάρις μὲν ὅτι τῷ τυρῷ φθάσας προσεῖπεν ἡμῖν: Προκρίνω ανεπιφύλακτα τις δύο διορθώσεις του D. Reinsch (που αναφέρονται στο κριτικό υπόμνημα): χάρις μὲν τῷ τυρῷ ὅτι φθάσας προσεῖπεν ἡμῶς.

Επιστολή 17

4 δεηθήσομαι γάρ, καὶ λυθήσεται μοι τὰ τῆς δεήσεως: Νομίζω πως το λυθήσεται δεν είναι το κατάλληλο ρήμα. Ίσως ο Ευστάθιος να έγραψε δοθήσεται (και, φυσικά, αντί του δεήσεως είναι πολύ πιθανό να έγραψε αἰτήσεως, δηλ. αυτό που παραδίδει ο S²⁶). Πρβλ. Θεοδώρητ. Έρμ. Ψαλμ. PG 80, 1152, 46-47 ὡς τῆς ἱκετείας δεχθείσης, καὶ τῆς αἰτήσεως δοθείσης και Ματθ. 7,7 Αἰτεῖτε, καὶ δοθήσεται ὑμῖν.

9-10 οὐκ ἔσχον ἐξακριβώσασθαι ὡς ἄρα ὁ κάλλιστος ἀνθρώπων εἶη ὁ Δούκας: Το ὁ Δούκας αποτελεί επεξηγήση (ὄχι υποκείμενο)· ἄρα, πρέπει να χωριστεί από τα προηγούμενα με κόμμα.

10-11 τὸ τῆς ὁδοῦ ἀγαθόν μοι συνάντημα: Η έκφραση (ὡς «χαρακτηρισμός» για ένα πρόσωπο) θυμίζει το («αντίθετο», βέβαια) νεοελληνικό (η Σάρα, η Μάρα και) το κακό συναπάντημα.

16-21 ἐπεὶ δὲ εἶχε με ... ὁ ... ἐμὸς οἰκίσκος καὶ ἀνεκλίθην ἐπιτραπέζιος καὶ ἤδη καὶ ἡ χεὶρ ... ἐβάπτετο καὶ οἱ ὀρτυγες ... ἐπερύσσοντο κατὰ τῆς τραπέζης καὶ αὐτὸς ἐνταῦθα ὁ σπανὸς Ἰωάννης ὡς ἐξ ἐνέδρας μοι ἐπιφύεται καὶ δριμύς ἐπιπεσών· τί ἐποίησας; ἀναβοᾷ· διατί τὸν Δούκαν οὐ προσεφθέγξω; : Απαιτούνται βελτιώσεις στη στίξη: κόμμα μετὰ το τραπέζης, ὡστε να χωριστεί η κύρια πρόταση (καὶ αὐτὸς - ἐπιφύεται) ἀπὸ τις προηγούμενες χρονικές, τελεία μετὰ το ἐπιφύεται, κατάργηση της ἄνω τελείας μετὰ το ἐπιπεσών, εισαγωγικά για τις δύο ευθείες ερωτήσεις.

29-30 ὥστε καὶ ἀκριβεστέρους φέρειν τοὺς τῶν ὄψεων χαρακτήρας· ὡς εὐθὺς ἅμα τῇ θέᾳ ... καταλαμβάνειν τὸ θεαθέν: Η στίξη μετὰ την λ. χαρακτήρας είναι ἀδικαιολόγητα ισχυρή.

Επιστολή 18

2-3 τὴν λημνίαν ἔρημον: Μάλλον πρέπει να γραφεί Λημνίαν ἔρημον (μετωνυμία ἀντὶ του Λῆμνον), ὅπως τα συχνότατα Λημνία γῆ και Λημνία χθών.²⁷

²⁶ Την δυνατότητα αυτή αναγνωρίζει και η εκδότρια στο κριτικό υπόμνημα.

²⁷ Αλλά και ανεξάρτητα ἀπὸ το αν τίθεται ἐδὼ ἀντὶ του κυρίου ονόματος, η σύνθητης εκδοτική πρακτική δεν φαίνεται να συμπίπτει με την νεοελληνική συνήθεια που γράφει με κεφαλαίο το επίθετο, μόνο όταν αναφέρεται σε ἄνθρωπο.

3-4 ὥκει μὲν πέτραν αὐτόροφον: Πρβλ. Γρηγ. Ναζ. *Carmina de se ipso* PG 37, 1439, 9-10 *Οἶκος σε πέτρινός τις / Αὐτόροφος καλύπτει*.²⁸ Χρήσιμο είναι να αναφερθούν και δύο ακόμη περιπτώσεις, στις οποίες ο Ευστάθιος μεταχειρίζεται τη λέξη: Παρεκβ. Ίλ. IV 845, 2-4 *ἡ δέ γε αὐτόχθων ἐστία ἡ τοῦ Χείρωνος ἀλλοίαν ἔχει τὴν σύνθεσιν. δηλοῖ γὰρ τὴν αὐτοφυῆ καὶ σπηλαιώδη, ἣν ἕτερος τις λέγει αὐτόροφον* και Παρεκβ. Όδ. II 52, 17-18 *Ἐπηρεφές δὲ, κοινότερον μὲν, τὸ αὐτόροφον. οἱ δὲ παλαιοὶ γράφουσι καὶ τὸ χθαμαλόν*.

9 οὔτε τὸ τῆς τροφῆς τοῦτον ἐλύπει δυσπόριστον: Το κριτικό υπόμνημα για το απόσπασμα αυτό έχει την εξής μορφή: “οὔτε P : οὔτε τοῦτον S τοῦτον ἐλύπει P : ἐλύπει τοσοῦτον S δυσπόριστον om. S”. Πολύ πιο σαφές θα ήταν: “οὔτε – δυσπόριστον : οὔτε τοῦτον τὸ τῆς τροφῆς ἐλύπει τοσοῦτον S”.

27 κατατοξάζου: Από τις λίγες (και στο σύνολό τους μεταγενέστερες) μαρτυρίες που γνωρίζει το LBG (όπου δεν σημειώνεται το παρόν χωρίο) για το ρήμα *κατατοξάζομαι*, οι δύο ανήκουν στον Ευστάθιο. Και ο TLG εντοπίζει τρεις μαρτυρίες στον Ευστάθιο και μία τέταρτη σε (αχρονολόγητο;) αγιολογικό κείμενο. Η λ. δεν έχει συμπεριληφθεί στον index.

Επιστολή 19

22 γράψας ἐν πίνακι τυκτῶ (εἶπη ἂν Όμηρος): Όμ. Z 169 *γράφας ἐν πίνακι πτυκτῶ*.²⁹ Ίσως πρέπει, μάλιστα, το *τυκτῶ* να διορθωθεί σε *πτυκτῶ* βάσει του ομηρικού χωρίου. Δεν πιστεύω δηλαδή ότι ο Ευστάθιος δεν γνώριζε καλά το ομηρικό κείμενο ή/και διέπραξε μνημονικό σφάλμα. Αντί για την υποτακτική δίπλα στο ἂν, θα περίμενε κανείς (ιδιαίτερα σε κύρια πρόταση) την (ομόηχη) ευκτική *εἴποι* (σύμφωνα με τον TLG, στον Ευστάθιο απαντά μόλις 10 φορές *εἶπη ἂν*, ενώ το *εἴποι ἂν* απαντά περίπου 180). Ωστόσο, άλλη γνώμη έχουν ειδικότεροι εμού: βλ. P. Wirth, *Eustathii Thessalonicensis opera minora*. Berlin-N.York, 2000, 9*: “*Zu den auffälligsten Gebrauchsweisen des Potentialis zählt auch die Wendung ὡς ἂν εἶπη τις promiscue neben usuellum attischen ὡς ἂν εἴποι τις*”. Σύμφωνα με τον Wirth, λοιπόν, η χρήση της υποτακτικής με το ἂν είναι «νόμιμη» στον Ευστάθιο. Πάντως, από την σειρά των λέξεων στην διατύπωση του Wirth (*ὡς ἂν εἴποι τις*) δεν προκύπτει με σαφήνεια ότι αναφέρεται και στην περίπτωση του *εἶπη ἂν*: αντίθετα, μοιάζει περισσότερο να αναφέρεται στον υποθετικό σύνδεσμο ἂν. Γενικά, θα ήταν αναμενόμενη μια αναφορά στον index graecitatis των Επιστολών (βλ. και παραπάνω 8,52-53).

67 ἦν ... μετὰ χεῖρας εἶχον: Η εκδότρια δηλώνει στο κριτικό υπόμνημα ότι διόρθωσε σε *εἶχον* το παραδεδομένο *ἠῦχουν*. Αν και το αποτέλεσμα είναι λογικό, η επέμβαση δεν είναι αναγκαία: Το ρ. *αὔχῳ* έχει κάποτε έννοια σχεδόν συνώνυμη με το απλό *ἔχω* (π.χ. Θεοδώρ. Αἰρετ. κακομ. ἐπιτ. PG 83, 417, 8-9 *Ὁ δὲ Εὐνόμιος ἠῦχει Ἀέτιον τὸν Σύρον διδάσκαλον*, Θεόδ. Πρόδρ. Τετράστιχα εἰς τὴν Παλαιάν 151a₂ *καλὰ πρόσωπα καὶ καλὰς αὐχεῖς τρίχας*). Επιπλέον, το *ἠῦχουν* είναι σαφώς *lectio difficilior*.

²⁸ Στο υπόμνημα γίνεται παραπομπή στο Οππιαν. Ἀλιευτ. 1,21, που δεν φαίνεται όμως να σχετίζεται ιδιαίτερα με το παρόν.

²⁹ Το ομηρικό χωρίο που παραθέτει στο υπόμνημα η εκδότρια (ρ 169 ἐν *τυκτῶ δαπέδῳ*), παρά την ταυτότητα του επιθέτου, δεν έχει καμμία σχέση με το παρόν του Ευσταθίου.

67-69 καί με τοῦ γράφειν ἐκκρούει ἐκθροοῦντα οὐχ' ἤττον ἢ τὸν θρυλλούμενον ἴαντιφέροντα· τὰ ἐκείνον ἐκδειματοῦντα ἰνδάματα: Το πρόβλημα που εντοπίζει στο απόσπασμα αυτό η εκδότρια, λύνεται, αν γράψουμε *Ἀντιφέροντα* (με κεφαλαίο). Πρβλ. Αλέξ. Αφροδ. Εἰς τὰ τοῦ Ἀριστοτ. Μετεωρ. 147, 31-9 *ἐν ἄλλοις δὲ εἶρηκε καὶ τίς ἦν ὁ τοῦτο πάσχων· ὅτι γὰρ Ἀντιφέρων ὁ Ὠρείτης. τοῦτο δὲ φησιν αὐτὸν πάσχειν διὰ τὸ τὴν ὄψιν ἀσθενῇ οὖσαν καὶ λεπτὴν δι' ἀρρωστίαν, μὴ δυναμένην ἀπωθεῖν τὸν πλησίον ἀέρα καὶ διαιρεῖν, ἀνακλᾶσθαι πρὸς αὐτόν, ὥς αὐτὸν ἐνορᾶν ἐν τῷ ἀέρι τῷ πρὸ τῆς ὄψεως, ὥς ἐν κατόπτρῳ, ὃ ταῖς ὑγαινούσαις ὄψεσι πάσχειν συμβαίνει ἀπὸ ἀέρος τοῦ πυκνοῦ τε καὶ πόρρω ἀφεστῶτος· ἀπὸ γὰρ τοῦ τοιούτου ἀνακλῶνται. ἀλλ' ἐπεὶ μὴ οἷόν τε τὴν ὄψιν ἀνακλᾶσθαι φαμεν, ἐπιζητήσεϊν τις ἂν, τί ἦν τὸ γενόμενον πάθος περὶ τὸν Ἀντιφέροντα. ἢ ὥσπερ τοῖς οὐλῇν τινα περὶ τὴν κόρην ἔχουσιν ἢ διὰ βαρεῖαν ὀφθαλμῶν ἢ διὰ τρώσιν τινα, καὶ μέντοι τοῖς ὑποχεῖσθαι μέλλουσι κωνώπιόν τι πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν ἵπτασθαι δοκεῖ, τὸ ἐν αὐτῇ τῇ κόρῃ ὄν καὶ ἐπικείμενον παρὰ φύσιν ὥς ἔξω ὄν ὁρῶσι διὰ τὴν συνήθειαν τῆς αἰσθήσεως.* (Παρόμοια για τον Αντιφέροντα διαβά- ζουμε και στο υπόμνημα του Ολυμπιόδωρου για το ίδιο ἔργο του Αριστοτέλη.) Συνε- πώς, το χωρίο από την Νέκυια της Οδύσσειας (λ 48-51), στο οποίο με επιφύλαξη μας παραπέμπει η εκδότρια, είναι άσχετο.

70 ἔτι περιάγει με τὸ κάλλος³⁰ τὸ τῶν νοημάτων ὕψος, ἢ πυκνότης, ἢ στρυφνότης: Αξιοσημεῖωτο εἶναι ὅτι στα πλαίσια αυτής της έκφρασης του θαυμασμού του για το ὕφος της επιστολῆς του αλληλογράφου του (Γρηγορίου Αντιόχου) ο Ευστάθιος χρη- σιμοποιεῖ την λ. *στρυφνότης* με απολύτως θετική ἔννοια. Και γενικά στο ἔργο του φαίνεται η λέξη να σημαίνει την *ρητορικότητα*, το φροντισμένο ὕφος, ἐνῶ σε παλαιό- τερους συγγραφείς δηλώνει μάλλον την *τραχύτητα* (βλ. LSJ).

74-77 τί μοι ἐπιστολῆς ἐκείνης τῆς μιᾶς, εἰ καὶ λίαν καλῆς; τί; μὴ τὸν σοφὸν τὴν χεῖρα Πρωτογένην οὐκ ἐκ τῶν μεγάλων ἔργων ἀλλ' ἐκ τοῦ παρέργου καλοῦ πέρδικος ἐπαινῶ, ἐπὶ νοῦν λαμβάνω τὴν σὴν καλλίγραφον λογογραφίαν [καί] ... ἀφήμι. : Στο απόσπασμα αυτό με προβληματίζουν α) το μεμονωμένο «*τί;*» και β) το ασύνδετο των ρημάτων *ἐπαινῶ ... λαμβάνω*. Πιστεύω πως πρέπει το κείμενο να διορθωθεί ως εξής: *τί μὴ τὸν σοφὸν τὴν χεῖρα Πρωτογένην οὐκ ἐκ τῶν μεγάλων ἔργων ἀλλ' ἐκ τοῦ παρέρ- γου καλοῦ πέρδικος ἐπαινῶ<ν> ἐπὶ νοῦν λαμβάνω τὴν σὴν καλλίγραφον λογογραφίαν [καί] ... ἀφήμι;*

103-104 οὔτε βιβλοῖς προστετηκέναι (και 270 βιβλοῖς προστετηκότα): Πρβλ. Ιω. Μαυρ. Ἐπιγρ. 92,54 *ὅθεν σχολάζων προστέτηκα ταῖς βιβλοῖς* και Κων. Μαν. Σύνοψ. χρον. 5 *βιβλοῖς ἀεὶ προστέτηκας*.

118-119 σημεῖον εἰς βάθος ἢ εἰς ὕψος ἄλλον τρόπον καὶ αὐτὸς αἰτησάμενος: Ἦσ. 7,11 *Αἰτῆσαι σεαυτῶ σημεῖον παρὰ κυρίου θεοῦ σου εἰς βάθος ἢ εἰς ὕψος*. Ακολουθεῖ (στον μοναδικό κώδικα P) η φράση *βάθος, τὸ διὰ τὴν ταπεινώσιν κάτω· ὕψος, τὴν κατὰ λόγους ἀνάβασιν*, η οποία στην έκδοση οβελίζεται (ως γλώσσημα), σύμφωνα με πρόταση του D. Reinsch. Δεν αποκλείεται ὁμως, ὁ ἴδιος ὁ Ευστάθιος να ἠθέλε με αυτήν την φράση να ἐπεξηγήσει τον *ἄλλον τρόπον*, με τον οποίο χρησιμοποίησε το βιβλικό χωρίο (πρβλ. και 46, 23-24).

³⁰ Η ἄνω τελεία ἐδῶ εἶναι υπερβολικά ισχυρή στίξη, ἀκόμη και αν προέρχεται ἀπὸ το χειρόγραφο. Βλ. παραπάνω, σημ. 7.

144 αἴτιον δ', ὅτι ...: Δεν υπάρχει λόγος να χωριστεί με κόμμα από τα προηγούμενα η ειδική πρόταση, τη στιγμή μάλιστα που αποτελεί υποκείμενο στο εννοούμενο ρήμα *ἐστίν*.

158 ἀναπόπλυτον ἔχεις τὸ ἄνθος: Για την λ. *ἀναπόπλυτος* (συνώνυμη με την *ἀναπόνηπτος*, βλ. LSJ) δίνονται από τον TLG μόνο δύο ακόμη χωρία (ένα του Ευσταθίου και ένα του Γεωργίου Τορνίκη). Δεν σημειώνεται στο LBG.

185 φᾶναι (= 3,61): Στο υπόμνημα διαβάζουμε "φάναι Tafel". Προφανώς ο κώδικας παραδίδει *φᾶναι*, γραφή που υιοθετεί η εκδότρια. Αλλά το απαρέμφατο αορίστου του *φημι*³¹ γράφεται παντού με οξεία και, το κυριότερο, έτσι το «ξέρει» ο Ευστάθιος, όπως φαίνεται από τις Παρεκβ. στην Ιλιάδα, όπου διαθέτουμε το αυτόγραφο του. Χαρακτηριστικό είναι ακόμη, πως ο TLG δεν εντοπίζει στον Ευστάθιο άλλη περίπτωση *φᾶναι* εκτός από τα δύο αυτά χωρία των επιστολών.

197-198 γινώσκει καὶ ὁ σὸς νοῦς δύσιν ποτὲ κατὰ τὸν αἰσθητόν, ψάλλει Δαυίδ, καὶ δύεται: Ακόμη και μετά την διόρθωση του *ψάλλειν* (έτσι στον κώδικα P) από τον Reinsch, το κείμενο δεν μπορεί να σταθεί. Επιβάλλεται, νομίζω, να εικάσουμε: <ὥς> *ψάλλει Δαυίδ*.

199-200 ὃ ἡμεῖς: Ο κώδικας P παραδίδει *ὃ* και δεν υφίσταται λόγος «διορθώσεως». Δεν πρόκειται για το κλητικό *ὃ*, αλλά για αναφώνηση.

217 ὁ βοὴν ἀγαθὸς Γρηγόριος εἰς ἄφωνον βάττον γεγράφεται: Το *βοὴν ἀγαθός*, μολοντόι η σημασία του εδώ είναι διαφορετική απ' ὅτι στον Όμηρο, δεν παύει να αποτελεί παράθεση της συχνότατης ομηρικής φόρμουλας. Εν συνεχεία: Η ορθή επέμβαση του Reinsch (ο κώδ. παραδίδει *βάττον*) μας οδηγεί πιο κοντά στο *Βάττον* (που, κατά τη γνώμη μου, εννοούσε ο Ευστάθιος). Ο Βάττος ήταν συγκεκριμένο πρόσωπο που είχε πρόβλημα στην φωνή: Διόδ. Βιβλ. 8, 29, 1, 1-4 Ὅτι Ἀριστοτέλης ὁ καὶ Βάττος κτίσαι βουλόμενος Κυρήνην ἔλαβε χρησὸν οὕτως, Βάττ', ἐπὶ φωνὴν ἤλθε· ἀναξ δέ σε Φοῖβος Ἀπόλλων εἰς Αἰβύην πέμπει καὶ Σχόλ. εἰς ὕμν. Καλλιμ. 2, 65, 1-3 λέγεται ὅτι ὁ Βάττος οὗτος ἄφωνος ἦν. ἀπῆλθεν οὖν εἰς τὸ τοῦ Ἀπόλλωνος ἱερὸν ἐπὶ τῷ τὸν θεὸν ἐρωτῆσαι περὶ τῆς φωνῆς. ὁ δὲ ἔχρησεν αὐτῷ οὐκέτι περὶ φωνῆς, ἀλλὰ περὶ μετοικίας καὶ Πaus. Ἑλλ. Περιήγ. 10, 15, 7, 1-6 ἐπεὶ δὲ ᾤκισε Βάττος τὴν Κυρήνην, λέγεται καὶ τῆς φωνῆς γενέσθαι οἱ τοιόνδε ἴαμα· ἐπιὼν τῶν Κυρηναίων τὴν χώραν ἐν τοῖς ἐσχάτοις αὐτῆς ἐρήμοις ἔτι οὕσι θεᾶται λέοντα, καὶ αὐτὸν τὸ δεῖμα τὸ ἐκ τῆς θέας βοῆσαι σαφές καὶ μέγα ἠνάγκασεν.

218 ὁ καλλιβόας: Με μόλις 5-6 μαρτυρίες (TLG, 3x στο LSJ), η λ. είναι σπάνια και θα έπρεπε να αναφέρεται στον index. Το ὅτι δεν την είχε συμπεριλάβει το LBG³² ήταν ακόμη ένας λόγος να αναφερθεί εδώ.

248 τὸν τῆς σοφίας κρατῆρα: πρβλ. Παροιμ. 9,1-5 Ἡ σοφία ... ἐκέρασεν εἰς κρατῆρα τὸν ἑαυτῆς οἶνον ... ἀπέστειλεν τοὺς ἑαυτῆς δούλους συγκαλοῦσα μετὰ ὑψηλοῦ κηρύγματος ἐπὶ κρατῆρα λέγουσα ... καὶ πίετε οἶνον, ὃν ἐκέρασα ὑμῖν.

272-273 τοῦ μεγάλου τῶν φώτων πατέρος: Χρησιμοποιεῖ ο Ευστάθιος τον τύπο πατέρος, αλλά μόνο όταν παραθέτει τον ομηρικό στίχο (π.χ. λ 501) ή για να διδάξει την αρχική προέλευση της γενικής πατρός. Δεν φαίνεται, αντίθετα, λογικό να τον έχει χρησιμοποιήσει στον προσωπικό του λόγο· και μοιάζει ακόμη πιο απίθανο, αν ληφθεί

³¹ Δεν πιστεύω πως το απαρέμφατο στο παρόν χωρίο προέρχεται από το *φαίνομαι* - *φᾶναι*.

³² Ο σχετικός τόμος είχε ήδη εκδοθεί, όταν καταρτιζόταν η νέα έκδοση των Επιστολών.

υπόψη ότι η φράση αυτή αποτελεί παράθεμα: Ίακ. 1, 17 *πάν δώρημα τέλειον ἄνωθέν ἐστιν, καταβαῖνον ἀπὸ τοῦ πατρὸς τῶν φώτων.*

283 πείσεις δὲ ο[ὐκ]. : Μάλλον θα ήταν ορθότερο να τονιστεί το *οὐκ* πριν από την στίξη.

290 μεμνημένος ἡμῶν ἐπ' ἀγαθῷ: Προκ. Γαζ. Επιστ. 160,2 *ὑμῶν ἐπ' ἀγαθοῖς ἀεὶ μεμνημένος.* Την έκφραση χρησιμοποιεῖ και αλλού ο Ευστάθιος.

290 χαῖρε ἐν Κυρίῳ: Φιλίπ. 3,1 (και 4,4) *χαίρετε ἐν κυρίῳ.*

Επιστολή 20

4 ἵνατί τὸν σκώληκα τάττεις εἰς ἄνθρωπον: «Ανάμνηση» ἀπὸ το Ψαλμ. 21,7 *ἐγὼ δὲ εἰμι σκώληξ καὶ οὐκ ἄνθρωπος.*

Επιστολή 23

15 μὴ ἔγραψας· οὐκ ἀντεγράψαμεν δέ; : Οἱ δύο προτάσεις δεν πρέπει να χωριστούν με στίξη. Ο Ευστάθιος ρωτᾷ: *μήπως (τάχα) μου ἔγραψες (γράμμα) και δεν σου ἀπάντησα;* Αυτό επιβεβαιώνεται και ἀπὸ την συνέχεια: *ἢ φῆς, ὥς οὔτε ἔγραψας, οὔτε ἔγραψα;* (όπου τα κόμματα εἶναι ἐπίσης περιττά).

19 ὧ λόγοι καὶ μοῦσαι καὶ χρόνοι καὶ ἰδρῶτες: Πρβλ. Μ. Βασιλ. Ἐπιστ. 353, 1, 2 *Ἦ Μοῦσαι καὶ Λόγοι καὶ Ἀθῆναι.* Γρηγ. Ναζ. Ἐπιστ. 46, 2, 1-2 *Ἦ λόγοι καὶ Ἀθῆναι καὶ ἀρεταὶ καὶ λόγων ἰδρῶτες.* Η πρόταση του Ευσταθίου εἶναι ἕνας συμφυρμός των δύο χωρίων.

21 ἐν ... τῶν δισκελῶν τῆς διαιρέσεως: Το LBG γνωρίζει μόνο δύο μαρτυρίες για την λ. *δισκελής* (μία του Ευσταθίου και μία ἀπὸ σχόλια εἰς τον Λυκόφρονα). Η λ. ἔπρεπε να συμπεριλαμβάνεται στον index, πιθανῶς με αστερίσκο, ὡς «λέξη του Ευσταθίου».

Επιστολή 24

2-4 ἦττημαι ... ἦττημαι τῆς τοῦ κυρίου Δημητρίου ἐπιστολῆς κάλλει τέ καὶ τάχει: Πρβλ. (Μ. Βασιλ. καὶ) Αἰβαν. Ἐπιστ. 4, 3, 2-5 «*νενικήμεθα*» ἔφην *μειδιῶν τε ἅμα καὶ χαίρων.* καὶ «*τίνα σὺ νενίκησαι νίκην;*» ἤροντο «*καὶ πῶς οὐκ ἀλγεῖς νενικημένος;*» «*ἐν κάλλει μὲν*» ἔφην «*ἐπιστολῶν νενίκημαι, Βασίλειος δὲ κεκράτηκε...*»

Επιστολή 25

8-9 οὐ γὰρ ἂν ἄλλο τι τοιοῦτον αἰτιάσωμαι: Πρβλ. Θεοδ. Στουδ. Ἐπιστ. 82, 3-4 *οὐ γὰρ ἂν ἄλλο τι αἰτιάσωμαι.* Δεν ξέρω αν εἶναι προτιμότερη στο παρόν χωρίο του Ευσταθίου η υποτακτική ἢ οριστική (η πρώτη παραδίδεται στον κώδικα Ρ, η δεύτερη στον κώδικα S): Εάν μεν επιλεγεί η οριστική του μέλλοντα, μας προβληματίζει δίπλα στο ἂν (εἴτε αὐτό θεωρηθεῖ δυνητικό εἴτε αοριστολογικό)· αν πάλι επιλεγεί η υποτακτική, μας προβληματίζει η θέση της στην κύρια πρόταση και δίπλα στο οὐ. Ὅπως και αν ἔχει το πράγμα, θα ἀξίζε να σχολιάζεται σ' ἕναν index graecitatis.

9-10 ἡ δὲ αὐθεντία σου εὐχαριστεῖται ἐπὶ πᾶσι τῷ θεῷ: Πρβλ. Ἐφεσ. 5,20 *εὐχαριστοῦντες πάντοτε ὑπὲρ πάντων ἐν ὀνόματι τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ τῷ θεῷ καὶ πατρί· Ἀ΄ Θεσσ. 5,18 ἐν παντὶ εὐχαριστεῖτε.*

10 εὐχαριστεῖται ἐπὶ πᾶσι τῷ θεῷ καὶ αὐτὸς ποιήσει : Πρβλ. Ψαλμ. 36,5 *ἐλπίσον ἐπ' αὐτόν, καὶ αὐτὸς ποιήσει.*

Επιστολή 26

24 ἀκαρῇ τὸ θέατρον περιελθεῖν: Επιβάλλεται, νομίζω, ἡ διόρθωση σε *ἀκαρεῖ* που προτείνει διστακτικά ἡ εκδότρια στο υπόμνημα. Στα υπόλοιπα ἔργα του Ευσταθίου, πάντως, σύμφωνα με τον TLG, ἡ ἔκφραση ἔχει τὴν μορφή ἐν *ἀκαρεῖ* (χρόνῳ).

Επιστολή 27

Δεν πρόκειται για κανονικὴ ἐπιστολή. Ἐχει σαφῶς τὸ χαρακτῆρα διαθήκης: Με αὐτὴν απευθυνόμενος στο «γραφεῖο» του *πρωτεκδίκου* ο Ευστάθιος ὀρίζει νὰ θεωροῦνται ἐλεύθεροι μετὰ τὸν θάνατό του ὅσοι τώρα βρίσκονται στὴν υπηρεσία του ὡς δούλοι. Ο ἴδιος χαρακτηρίζει τὸ κείμενο αὐτὸ «ἐγγραφον» (32), τὸ ὁποῖο θεώρησε καλὸ νὰ καταθέσει στο *ἐκδικεῖον* (ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα: στὸν συμβολαιογράφο), προκειμένου νὰ εἶναι βέβαιο ὅτι κανεὶς δὲν θὰ θελήσει νὰ ἀμφισβητήσῃ τὴν θέλησή του αὐτή.

7-8 ἐπεὶ δὲ καλῶς ἔδοξε τὰ τοῦ πράγματος ἔχειν καὶ τὸ θητεύειν ἀφερεπόνως ἔχειν ἡμᾶς ἐποίει, μηχανώμεθα καὶ δουλείαν: Ο Ευστάθιος λέει ὅτι, ἀφότου ἀποδείχθηκε πόσο «βολικὴ» ἦταν γιὰ τὰ ἀφεντικά ἡ προσφορὰ ἐργασίας ἐπὶ μισθῷ (τὸ *θητεύειν*), ἐπινοήθηκε στὴ συνέχεια καὶ ἡ δουλεία. Στὴν συγκεκριμένη φράση τὰ χειρόγραφα παραδίδουν *φερεπόνως*, ἐνῶ τὸ *ἀφερεπόνως* εἶναι διόρθωση τῆς εκδότριας. Ωστόσο, ἡ λ. *ἀφερεπόνως* στὸν Ευστάθιο (καὶ στα δύο χωρία ὅπου ἀπαντᾷ: Παρεκβ. Ὁδ. II 60, 45 καὶ αὐτ. II 154, 22) φαίνεται νὰ ἔχει τὴ σημασία *ἐπιπόλαια*, που δὲν εἶναι ἀπόλυτα ταιριαστὴ ἐδῶ. Αντίθετα, τὸ *φερεπόνως* δὲν σημαίνει μόνον *ἐπίπονα* ἀλλὰ καὶ *ακούραστα, με καρτερικότητα*. Υποπεύομαι ὅτι μετὰ τὸ *φερεπόνως* (που τὸ συνάπτω στὸ *θητεύειν*) ἐξέπεσε ἄλλο ἐπίρρημα, πιθανόν τὸ *ἀπόνως* (που τὸ συνάπτω στὸ *ἔχειν*). Γιὰ τὴν σημασία του πρβλ. Παρεκβ. Ὁδ. I 193, 34 *Ρεῖα δὲ ζῶειν, τὸ ἀπόνως, καὶ οὐχ' ὑποδυσκόλως, ἀλλὰ κατὰ ἔμφρονα ῥαστώνην*. Γιὰ τὴν περίφραση *ἀπόνως ἔχειν* πρβλ. Ἰπποκρ. Προγνωστ. 23, 17-18 *ῥηϊδίως τε καὶ ἀπόνως ἔχειν δοκέη* καὶ Υπόμν. στὴν Ρητορ. τοῦ Ἀριστοτ. (CAG 21.2) 28, 20-21 *καὶ τὸ ὑγιαίνειν καλόν· ἔπεται γὰρ αὐτῷ τὸ ἀπόνως ἔχειν*. Ἡ παράλειψη που υποθέτω ἐξηγεῖται ἀπὸ τὴν προφανή ομοιότητα.

17 καλεῖν ἀδελφούς οὐκ ἀπαξιοῖ: Πρβλ. Ἐβρ. 2,11 *οὐκ ἐπαισχύνεται ἀδελφοὺς αὐτοὺς καλεῖν*.

18-24 ταῦτα καὶ αὐτὸς ἐννοούμενος, τὰ ... περιελθόντα μοι ψυχάρια οὔτε ἐν αὐτῷ τῷ χρόνῳ τῆς δουλείας ἑτεροῖα τῆς κατ' ἐμὲ τύχης ἐλογίζοντο ..., καὶ ὁπότε ... μετάρω, ὑπὸ μηδενὶ δεσπότη δούλους τυγχάνειν βούλομαι: Φαινομενικὰ ὑπάρχει ἀνακόλουθο (τὸ ὁποῖο δὲν σημειώνεται στὸν index graecitatis). Ο Reinsch ἔχει προτείνει (βλ. κριτ. υπόμν.) τὴν διόρθωση τοῦ *ἐλογίζοντο* σε *ἐλογιζόμεν*. Πολὺ πιο ἀπλὴ εἶναι ἡ εἰκασία: *ψυχάρια <ᾶ> οὔτε ...*, ἡ ὁποία λύνει τὸ πρόβλημα.

22 φύσει γὰρ ἐλεύθερον ζῶον ἅπας ἄνθρωπος: Καὶ αὐτὸ τὸ σημεῖο ἀλλὰ καὶ τὸ ὅτι ἡ «δουλεία ἐπινοήθηκε» ἐξαιτίας τῆς ἀνθρώπινης πλεονεξίας» (βλ. παραπάνω 12)

ίσως παραπέμπουν στο Φιλήμ. κωμ. Fragm. 95, 2-7 *φύσει γὰρ οὐδείς δοῦλος ἐγενήθη ποτέ [ἀπὸ τοῦ πάλαι πλάσαντος ἀνθρώπων γένος. ἴσῃν δὲ πάντων διάθεσιν τοῦ σώματος ἐποίησεν οὗτος ὡς ἐλευθέρου γένους. ἐλευθέρους ἐποίησε πάντας τῇ φύσει, δοῦλον δὲ μετεποίησεν ἢ πλεονεξία]* (στο οποίο, βέβαια, η «άμετρη» προσθήκη είναι χριστιανική).

Επιστολή 28

4 κατίχνος: Ας σημειωθεί ότι είναι το μοναδικό χωρίο που δίνει ο TLG για την «λέξη». Αντίθετα, ο εμπρόθετος *κατ' ἴχνος* απαντά (μόνο στον Ευστάθιο) δύο φορές στις επιστολές (6,110 και 7,55) και μία φορά στον 4ο λόγο (σ. 58, σειρ. 24 Schönauer). Δεν πιστεύω λοιπόν ότι η συνένωση πρέπει να αποδοθεί στον Ευστάθιο (πρβλ. παραπάνω 11,33).

Επιστολή 29

32 ἢ ἐὰν αὐτὸς (scil. ὁ ἐνιαυτὸς) περιπλόμενος ἐκτετέλεσται: Πρβλ. Ησίοδ. Θεογ. 184-185 *περιπλομένων δ' ἐνιαυτῶν / γείναιτ' (scil. γαῖα)*

33 τηλύγετος παῖς: Πρβλ. (π.χ.) Όμ. Ι 481-482 *παῖδα ... τηλύγετον*. Ο Ευστάθιος χρησιμοποιεῖ/σχολιάζει αρκετές φορές την έκφραση στις Παρεκβολές του στα ομηρικά έπη.

Επιστολή 30

24 ὁ καθένα: Η αναζήτηση στον Ευστάθιο (με τη βοήθεια του TLG) δίνει από τη μια μεριά 20 χωρία (13 από τις Παρεκβ. Ίλ.,³³ 6 από Παρεκβ. Όδ.³⁴, καθώς και 1 από την Διήγ. Άλ. Θεσσ.), όπου εκδίδεται *καθ' ἓνα*, και από την άλλη 6 χωρία (4, μαζί με το παρόν, από την συγκεκριμένη Επιστολή (!), 1 από την Επίσκεψιν του μοναχικού βίου και 1 από λόγο του Ευσταθίου), όπου οι εκδότριες (Κολονου, Metzler και Schönauer αντίστοιχα) προτιμούν την γραφή *καθένα*. Θεωρώ βέβαιο ότι ο εκδότης των Παρεκβ. στην Ιλιάδα (van der Valk), που μελέτησε επισταμένως το αυτόγραφο του Ευσταθίου θα είχε διατηρήσει την γραφή *καθένα*, αν αυτή παρατηρούνταν σ' αυτό. Την συνένωση *καθένα* μπορούμε να την θεωρήσουμε συνήθεια κάποιων γραφέων, όχι του Ευσταθίου. Βλ. και παραπάνω, 11,33.

33 καὶ ἐλάλει οὐχ' ὁ μὲν τοῦτο, ἕτερος δὲ ἑτεροῖον καὶ ἄλλος ἄλλο καὶ οἱ πάντες ἀνόμοιοι: Θεωρώ βέβαιο ότι το *οὐχ'* (που φέρνει την πρώτη πρόταση σε ολοφάνερη αντίφαση με την συνέχεια της φράσης) είναι «φθαρμένο». Πιθανότατα πρέπει να γραφεί *οὐν*.

55 ἀπεκύκλισεν: Την συγκεκριμένη μαρτυρία της ιδιαίτερα σπάνιας λέξης (*ἀποκυκλίζω*) δεν γνωρίζει το LBG (διότι βασίστηκε, στον α' τόμο του, στην έκδοση του Τα-

³³ Μεταξύ αυτών και κάποια χωρία, όπου η έκφραση είναι έναρθη (*τὸν καθένα*), όπως και στο εν λόγω χωρίο.

³⁴ Υπάρχουν και δύο περιπτώσεις στις Παρεκβ. Όδ., όπου επίσης εκδίδεται *καθένα*. Αλλά στην έκδοση αυτή δεν παρατηρούμε συνέπεια, αφού συναντούμε και ὁ *καθ' ἓνα* και ὁ *καθένα*.

fel, η οποία στο σημείο αυτό είχε *ἀπεκύλισεν*), που δίνει μόνο ένα χωρίο από μεταγενέστερο ρητορικό κείμενο (Mich. Rhet), ενώ ο TLG δεν εντοπίζει κανένα χωρίο.

79-80 δν οὐκ οἶδα, ποῦ ποτε ἐντρανίσας ἀναλαμβάνόμενον ὄψομαι: Πρβλ. Δ' Βασ. 2,16 *ἐὰν ἴδῃς με ἀναλαμβάνόμενον ἀπὸ σοῦ*. Μπορούμε να ισχυριστούμε ότι ο Ευστάθιος ἔμμεσα, με τη χρήση του παραθέματος, απαντά στους φίλους του ότι το αἴτημά τους (να τους γράφει ξεχωριστή για τον καθένα επιστολή) είναι βαρὺ (πρβλ. αυτ. 2,16 *Ἐσκήρυνας τοῦ αἰτήσασθαι*) και πολύ δύσκολα (μόνο αν γίνει κάποιο θαύμα σαν την ανάληψη του προφήτη Ηλία) μπορεί να ικανοποιηθεί (πρβλ. αυτ. 2,16-17 *ἐὰν ἴδῃς με ἀναλαμβάνόμενον ἀπὸ σοῦ, καὶ ἔσται σοι οὕτως· καὶ ἐὰν μὴ, οὐ μὴ γένηται*).

90-92 τῶν λογιωτάτων γραμματέων ..., τῶν φιλάτων μοι Γρηγορίων· ὁ μὲν εἷς ... : Προφανῶς πρέπει να αντικατασταθεῖ η ἀνω τελεία ἀπὸ κόμμα, ὥστε να «κλείσει» μεν η επεξήγηση τῶν φιλάτων μοι Γρηγορίων, ἀλλὰ να μη «χωριστεῖ» η συνέχεια (ὁ μὲν εἷς) ἀπὸ την γενική διαιρετική τῶν λογιωτάτων γραμματέων, ἀπὸ την οποία προσδιορίζεται.

101-102 προσεῖπατε καὶ τοὺς ἐλάττονας δομεστικούς: Το κριτικό υπόμνημα μας πληροφορεῖ πως το ἐλάττονας ἀποτελεῖ ἀνάγνωση του Tafel, ἐνῶ ο κώδικας ἔχει μια (προφανῶς δυσερμήνευτη) συντομογραφία.³⁵ Ἀπὸ την παρατήρηση αὐτή δεν εἶναι σαφές αν τυχόν «διακρίνονται» γράμματα και ποια. Η εκδότρια διερωτᾶται: «an ἐλαχίστους scribendum?». Η μεν ἀνάγνωση του Tafel θα μπορούσε ἴσως να γίνει δεκτὴ με την προϋπόθεση ὅτι ο Ευστάθιος αναφέρεται σε «κατώτερους» βαθμολογικά δομεστικούς εν συγκρίσει προς ἄλλους, ἀνώτερους.³⁶ Ἀλλὰ και πάλι δεν εἶναι πολὺ πιθανό ὅτι θα το τόνιζε αὐτό στην επιστολή του ο Ευστάθιος (οὔτε, ἄλλωστε, ἔχει γίνει λόγος προηγουμένως για ἄλλους μεγάλους ἢ μείζονας δομεστικούς). Εντελῶς ἀδύνατη εἶναι η πρόταση της εκδότριας για τον ἴδιο λόγο. Ἰσως, συγκρίνοντας και με τον τρόπο που αναφέρεται σε ἄλλα πρόσωπα στην ἴδια επιστολή (π.χ. 90 *λογιωτάτων γραμματέων*, 114-115 *τῷ λογιωτάτῳ ... φίλῳ*) μπορούμε να υποθέσουμε κάποιο παρεμφερές (εγκωμιαστικό, πάντως) ἐπίθετο ὅπως ἐλλογίμους ἢ και ἐλλογιμωτάτους.

122-123 ἀρκέσει αὐτῷ, προσαγορευθῆναι ὑφ' ἡμῶν: Η στίξη πρέπει να διαγραφεί.

139-143 φάμενοι, διατί μὴ καὶ ὁ Θεσσαλονίκης τοῦτο ἐγίνωσκεν. ἐγίνωσκε δὲ ἄν, ἐὰν σὺ ... καὶ οὐδὲ τοῦτο καλόν. : Ὅλο το τμήμα μετὰ την μετοχή *φάμενοι* πρέπει να τεθεῖ εντὸς εισαγωγικῶν και μετὰ το ἐγίνωσκεν ἀπαιτεῖται ἐρωτηματικό.

230 νεκύας: Η ορθὰ γραμμένη επανάληψη της λέξης (*νεκυίας*) στο υπόμνημα πηγῶν (ως λήμμα) δείχνει ὅτι το *νεκύας* (του κειμένου) οφείλεται σε αβλεψία. Επιπλέον, καλὸ θα ἦταν η λ. να γραφεῖ με κεφαλαίῳ (ὅπως στην ἐκδοση των Παρεκβ. στην Ἰλιάδα).

247-248 ἃ περιάδονται μὲν, οὐκ εἰς εὐδιάρθρωτον δὲ ἡμῖν ἔτι περιηγοῦνται: Ο κώδικας (P) παραδίδει *περιηγοῦνται*. Η διόρθωση *περιηγοῦνται* (= λέγονται, διαδίδονται, περιγράφονται) της εκδότριας φαίνεται επιτυχής. Πάντως, προϋποθέτει την παθητική χρήση του ρήματος, που, αν δεν ἀπατώμαι, δεν μαρτυρεῖται ἀπὸ αλλοῦ, και γι' αὐτὸ καλὸ θα ἦταν να αναφέρεται στον index (ως ἐξ εικασίας).

³⁵ Βλ. παραπάνω, σημ. 21.

³⁶ Πάντως, δεν απαντᾶ ο συνδυασμός ἐλάττ/σσ- δομεστικ- ἄλλη φορά (σύμφωνα με τον TLG).

Επιστολή 31

6-7 ἐκ προσώπου σου ἐξῆλθεν ἡ φιλία ἡμῶν: Ἀν και διαφορετικό το νόημα, πρβλ. Ψαλμ. 16,2 ἐκ προσώπου σου τὸ κρίμα μου ἐξέλθοι.

Επιστολή 33

11 ἕτερος ἄγγελος ἦλθε: Ἰώβ 1,16 (=17) ἦλθεν ἕτερος ἄγγελος

15-17: Ο Ευστάθιος θέτει το ρητορικό ερώτημα: «αν τόσο μεγάλη χαρά μου έδωσε το σύντομο γράμμα σου, πόσο χαρμόσυνο θα είναι ένα εκτενές γράμμα σου;». Παρόμοια σκέψη βρίσκουμε και στον Μ. Χωνιάτη: Ἐπιστ. 3,2-6 *ὁσσίχον τὸ γράμμα καὶ ἡλίκον τὸν φίλον ἐδάμασεν· ... τί παθεῖν ἐμέλλομεν ... εἰ τὸ γράμμα προτενές ἐνεστήσω καθ' ἡμῶν καὶ πολύστιχον.*

33-34 τὸ στόμα πληρούμενον ... τῆς ἐπὶ τούτῳ αἰνέσεως: Ψαλμ. 70,8 *πληρωθήτω τὸ στόμα μου αἰνέσεως.*

Επιστολή 34

25-26 θανόντα δὲ ἐν σκηναῖς ἀγίων ... ἀνέπαυσεν: Ψαλμ. 117,15 ἐν σκηναῖς δικαίων. Ωστόσο, οι εκφράσεις *ἐν σκηναῖς δικαίων ἀνάπαυσον* και *ἀνάπαυσον ἐν σκηναῖς τῶν ἀγίων σου* συναντώνται και σε ὕμνους της νεκρώσιμης ακολουθίας: η πρώτη στο ιδιόμελο *Ἀρχή μοι καὶ ὑπόστασις*, η δεύτερη στο προσόμοιο *Ὑπνος ἀναδέδεικται*.

36 ὑπὲρ τούτου τρις τὸν κύριόν μου, παναγιώτατον δεσπότην, παρεκάλεσα: Β' Κορ. 12,8 *ὑπὲρ τούτου τρις τὸν κύριον παρεκάλεσα.*

49-52 ἔτι δέομαι τῆς μεγάλης ἀγιωσύνης σου καὶ δέησιν ὁλόψυχον καὶ ἦν ἂν και θεοῦ, μεμνησθαι τῆς ἐμῆς ταπεινότητος πρὸς τὸν ὕψιστον θεόν, ὅταν ἐκεῖνος τὴν ἡμῶν σωστικὴν μεγάλην ἀγιωσύνην σου. : Στο κριτικό υπόμνημα διαβάζουμε ὅτι ο Tafel υποπτεύεται χάσμα μετὰ την τελευταία λέξη του χωρίου αυτού (σου), υποψία που θεωρῶ δικαιολογημένη. Προσωπικά αδυνατῶ να καταλάβω πῶς εννοεῖ το κείμενο η εκδότρια, και ιδιαίτερα, πῶς μπορεί να σταθεῖ η τελευταία (ελλιπής) χρονική πρόταση ὅταν...

Επιστολή 35

23-24 τοῦτο μὲν οὖν ἡμῖν ἐν εὐεργέτημα ... ἕτερον δὲ οὐδέν, αὐτοῦ ἔλαττον τόδε: Προφανῶς η στίξη μετὰ την λ. *οὐδέν* είναι περιττή. Ο Ευστάθιος προσθέτει στο πρώτο *εὐεργέτημα* ένα δεύτερο, το οποίο «βρίσκει» ὅτι *δεν υστερεῖ καθόλου* (= οὐδέν ἔλαττον) σε σχέση με το πρώτο. Εδῶ τελειώνει η επιστολή στον μοναδικό κώδικα Ρ, φαίνεται ὅμως να ἔχει «εκπέσει» κείμενο, αφού η λ. *τόδε* «δείχνει» κάτι που ακολουθεῖ. Στην έκδοση δεν σχολιάζεται αυτό το απότομο «τελειῶμα».

Επιστολή 36

27 ἀντεπαύζων: Σύμφωνα με το LBG η λ. *απαντά* μόνο στον Ευστάθιο. Ο TLG ὡστόσο εντοπίζει και ένα χωρίο στον Θεόδωρο Πρόδρομο: Ροδάνθη 4,437.

46 μαυροκαλόγηρον: Την κατάληξη διόρθωσε η εκδότρια, *μαυροκαλόγηρων* παραδίδει ο P. Πρβλ. όμως Αίλ. Ηρωδ. Έπιμερ. 205,13-16 *Τὰ παρὰ τὸ γῆρας συγκείμενα, καὶ ἐπὶ τέλους ἔχοντα τὸ ω μέγα, διὰ τοῦ ω μεγάλου γράφονται· οἷον· ὑπέργηρως· εὐγῆρως· κακὸγῆρως· καλόγῆρως· καὶ τὰ ὅμοια*. Παρόμοια χωρία βρίσκουμε και στον Θεοδόσιο Γραμματικό και στον Θωμά Μάγιστρο. Και, φυσικά, ο ίδιος ο Ευστάθιος γράφει *ἐσχατόγῆρως, ὑπέργηρως* /-ων, *ἀγήρως*. Βέβαια, αναγνωρίζω μια πιθανότητα στην διόρθωση, επειδή πρόκειται για μη λόγια λέξη (αν και το γ' συνθετικό έχει την λόγια μορφή *γηρ-* και όχι *γερ*). Δεν παύει, όμως, η κατάληξη *-ων* (που, άλλωστε, παραδίδεται) να αποτελεί την «lectio difficilior».

Επιστολή 37

24-25 εἰ τὸ ἡμῶν ἀξίωμα εἰσῆλθεν ἐνώπιον τῆς σῆς ἀντιλήψεως: Πρβλ. Ψαλμ. 118,170 *εἰσέλθοι τὸ ἀξίωμά μου ἐνώπιόν σου*. Βλ. και παρακάτω, 50-51.

41 τὸ πρὸς ἡδονῆς ... θηρώμενος: Αίλ. Αριστ. Πρὸς Πλάτ. 292,14 *τοῦ πρὸς ἡδονὴν θηρευτὴν*. Ίσως πρέπει να διορθωθεί το *ἡδονῆς* σε *ἡδονήν*.

42 κρατῆρα λύτης ἐπιστρέφω: Παραδίδεται *ἐπιστέφω*, το οποίο είναι και το ορθό (η αλλαγή έγινε από την εκδότρια). Πρβλ. Αθήν. Δειπν. 1, 23, 4-6 *ἐπιστέφονται δὲ ποτοῖο οἱ κρητῆρες* (A 470), *ἥτοι ὑπερχεῖλεις οἱ κρατῆρες ποιοῦνται, ὥστε διὰ τοῦ ποτοῦ ἐπιστεφανοῦσθαι και αυτ. 2, 9, 24 οἶνου κρατῆρας ἐπιστεφέας και άλλα πολλά χωρία*. Το κυριότερο, βέβαια, είναι ότι ο Ευστάθιος γνωρίζει (και παραθέτει) περίπου 20 φορές στο έργο του την έκφραση: *κρατῆρας ἐπιστεφέας*.

50-51 εἰσελθέτω ἐνώπιόν σου ἡ δέησίς μου: Πρβλ. Ψαλμ. 118,169 *Ἐγγισάτω ἡ δέησίς μου ἐνώπιόν σου, κύριε*. Βλ. και παραπάνω, 24-25.

Επιστολή 38

10 πρὸς ἐκεῖνον (scil. τὸν θεὸν) ἀφορῶν: Πρβλ. Έβρ. 12,2 *ἀφορῶντες εἰς τὸν τῆς πίστεως ἀρχηγὸν και τελειωτὴν Ἰησοῦν*.

11-12 καὶ πάντα ποιεῖς τὰ πρὸς θεραπείαν θεοῦ: Πρβλ. Ψευδο-Κυρίλλου Συναγ. ῥητῶν Παλαιᾶς PG 77, 1200, 48-49 *καὶ πάντα ἐργάζεσθαι, ὅσα πρὸς θεραπείαν Θεοῦ*.

16-17 ἐμνήσθης πρὸς αὐτὸν (scil. τὸν θεὸν) τῆς ἐμῆς ταπεινότητος: Πρβλ. Νικολ. Μυστ. Έπιστ. 42, 28-29 *μὴ διαλίπης ἐν ταῖς ἀγίαις εὐχαῖς σου τῆς ἡμῶν μεμνημένος ταπεινότητος*. Πρβλ. και παραπάνω, 34, 50-51.

Επιστολή 39

7 ὡς ἀπὸ φυλακῆς πρωΐας: Ψαλμ. 129,6 *ἀπὸ φυλακῆς πρωΐας μέχρι νυκτός· ἀπὸ φυλακῆς πρωΐας ἐλπισάτω Ἰσραὴλ ἐπὶ τὸν κύριον*.

Επιστολή 42

Στο υπόμν. πηγών 10-13: Να διορθωθεί το *Βοηδρομῶνι* σε *Βοηδρομιῶνι*.

Επιστολή 43

16-17 μέχρι καὶ ἐσάρτι: Την διατύπωση αυτή φαίνεται να χρησιμοποιεί αποκλειστικά ο Ευστάθιος. Από τα 11 χωρία πάλι που εντοπίζει ο TLG για την ίδια την λ. *ἐσάρτι* τα 10 είναι του Ευσταθίου και ένα μόνο του Γεωργίου Ακροπολίτη (ωστόσο, η λ. δεν σημειώνεται στον index). Οκτώ περιπτώσεις απαντούν στις Παρεκβολές του Ευσταθίου στον Όμηρο (4+4): στις δύο από αυτές (Ιλ.) εκδίδεται (άραγε σύμφωνα με το αυτόγραφο του Ευσταθίου;) *ἐς ἄρτι*, στις υπόλοιπες *ἐσάρτι*. Άλλες δύο φορές διαβάζουμε (και πάλι στον Ευστάθιο) *εἰς ἄρτι*. Αυτά τα παραδείγματα μπορεί να οφείλονται είτε σε ασυνέπεια των εκδοτών (είτε και στην τάση τους να «διορθώνουν») είτε και σε ασυνέπεια του ίδιου του Ευσταθίου.

55 πῖλα: πῖλα Tafel: Στον TLG βρίσκουμε ελάχιστα παραδείγματα (3-4) για το προπερισπώμενο, περίπου 75 για το παροξύτονο. Στον Ευστάθιο, κατά τα άλλα, υπάρχει 4 φορές μόνο το παροξύτονο. Αφού λοιπόν έχουμε την λέξη γραμμένη από το χέρι του ίδιου του Ευσταθίου (βλ. αυτόγραφο των Παρεκβολών στην Ιλιάδα) και η γραφή αυτή συμφωνεί με την γενικότερα κρατούσα ορθογραφία, ποιος λόγος υπάρχει να υιοθετήσουμε την «διαφορετική» γραφή ενός τυχαίου (και μοναδικού) κώδικα;

131-132 ἀλκῆς λαθόμενος: Πρβλ. Όμ. Ζ 265 ἀλκῆς τε λάθωμαι (κ.ά.).

132 βαβαὶ οἶος μὲν πέρυσι χοροῖς ἀπειροπληθῆς καρπῶν τὴν προενεγκοῦσαν κατέσπεφε: *χοροῖς* παραδίδεται στον Ρ. Απαιτείται όμως ονομαστική ενικού: *χορός*.

147-151 καὶ μήποτε διὰ τὸ νῦν μοναδικὸν καὶ οὕτως ἀρχοειδὲς τοῦ καρποῦ οὐδὲ εἰς τροφήν ἀποχρήσεσθαι χρή τῇ μονάδι ταύτῃ ἀνὰ τὸ φύσει τίμιον αὐτῇ περιποιήσεσθαι καὶ ... ταμιεύσεσθαι καὶ σπέρμα ... ἐκθεῖναι αὐτὸ εἰς γῆν, ἀφ' οὗ γενήσεται ὅμοιον: Το εμπρόθετο *ἀνὰ τὸ φύσει τίμιον* δεν δίνει νόημα. Εξάλλου, «μαντεύουμε» ότι υπάρχει αντίθεση ανάμεσα στο *ἀποχρήσεσθαι* (που δεν πρέπει να γίνει) και στα λοιπά απαρέμφατα (που δηλώνουν αυτό που πρέπει να γίνει). Επομένως: αντί για την πρόθεση *ἀνὰ* πρέπει να γράψουμε *ἀλλὰ*. Φυσικά, το χωρίο πρέπει να διαγραφεί από την σχετική παράγραφο του index graecitatis ("praepositionum usus").

190 βρίθος: βλ. παραπάνω 7,127.

Επιστολή 44

15-16 εἰ περὶ ταῦτα καὶ τῷ ... δεῖνι ... καὶ τῷ δεῖνι, {καὶ} ἴσως οὐκ ἐπαινέσονται σε, ὧν ποιεῖς: α) Δεν καταλαβαίνω την έκφραση *εἰ περὶ ταῦτα*, ή, για την ακρίβεια, δεν είναι σαφές ποιο ρήμα εννοείται σ' αυτήν την ελλειπτική υποθετική πρόταση: διερωτώμαι μήπως αρχικά ήταν *εἰ ποιεῖς ταῦτα*. β) Δεν είναι βέβαιο πού τελειώνει η υποθετική πρόταση: αν τελειώνει με την λ. *ταῦτα*, τότε εννοείται ακόμη ένα ρήμα για την κύρια, που θα έχει ως αντικείμενα τις δοτικές. Αλλά τότε δεν είναι απαραίτητο να οβελισθεί το *καί*: Φαντάζομαι δηλαδή την όλη ημιπερίοδο «συμπληρωμένη» ως εξής: *Αν τα κάνεις αυτά, τότε (κάνε τα) και προς τον ... και προς τον ..., και μάλλον δεν θα σε επαινέσουν για τις πράξεις σου.*

Επιστολή 45

7-9 εἰ δ', ὅτι μὴ ἐπιστέλλω συχνά, τοῦτό σε δοκιμάζει καθ' ἡμῶν· εἶχον μὲν καὶ αὐτὸς ἀντεπαγαγεῖν τι τοιοῦτον· μή μοι δὲ γένοιτο. : Η άνω τελεία πριν το ρήμα *εἶχον*

«αφήνει» την προηγούμενη ημιπερίοδο χωρίς κύριο ρήμα· πρέπει να μετατραπεί σε κόμμα. Ο Ευστάθιος (σε ελεύθερη μετάφραση) λέει: *Αν το ότι δεν σου στέλνω συχνά γράμματα, αυτό είναι που σου «βάζει ιδέες» εναντίον μου, θα μπορούσα κι εγώ να σου ανταποδώσω την κατηγορία με κάτι παρόμοιο. Αλλά μακριά από μένα τέτοιο πράγμα/φέρσιμο!*

17-18 οἱ χειρίσασθαι μὲν ἐπιστολῶν ἀετοὶ ὠκυπέται ἐρίπτανται, κομίσαι δὲ τῷ φίλῳ καὶ ὑπὲρ τοὺς ὄνους νωθρεύονται. Το υπόμνημα μας πληροφορεῖ ὅτι στο μοναδικό χειρόγραφο παραδίδεται μόνο *ἐπιστο*, ὁ δε Tafel συμπλήρωσε τὴν κατάληξη. Οὐτε ἡ γενικὴ πτώση ὁμως (πρβλ. 27 *χειρίσεσθαι γράμμα*) οὐτε ὁ πληθυντικός αριθμός εἶναι πιθανά. Προφανῶς ἡ αρχικὴ γραφὴ ἦταν *ἐπιστολῆν*. Ακόμη, πληροφοροῦμαστε ὅτι τὸ χειρόγραφο παραδίδει *ὠκυπέταις*, ἐνῶ τὸ *ὠκυπέται* εἶναι διόρθωση τοῦ Reinsch. Μία ἀναζήτηση (στον TLG) λέξεων που λήγουν *-πέταις* ἢ *-πετεῖς* ἐντοπίζει μεταξύ ἄλλων τὰ ἐξῆς: *ταχυπετεῖς*, *ὕπερπετεῖς*, *ὕψιπετεῖς*, *ὕψιπέταις*, *χαμαιπετεῖς* (κ.ά.). Μάλιστα, ὁ τύπος *ὕψιπέταις* προσδιορίζει (στο μοναδικό χωρίο ὅπου ἀπαντᾷ) τὸ οὐσιαστικό *ἀετούς*: Θεοδώρητ. Κύρου Περὶ προνοίας PG 83, 629, 8-9 *ἀετούς ... τοὺς ὕψιπέταις*. Προτείνω λοιπὸν εἴτε νὰ ἀποδεχθούμε τὸν τύπο *ὠκυπέταις* (ὅπως κάνουμε γιὰ τὸσους καὶ τὸσους ἄλλους μεμονωμένους τύπους) εἴτε (τὸ πολὺ) νὰ διορθώσουμε σε *ὠκυπετεῖς*. (Ἀς σημειωθεῖ ὅτι μία φορά, σε ἀνώνυμο ἐπικό ἀπόσπασμα, μαρτυρεῖται καὶ ὁ τύπος *ὠκυπετές*.)

48 διατοῦτο: Στον Ευστάθιο βρίσκουμε 378 φορές *διὰ τοῦτο* (15 φορές σὲς Παρεκβ. σὲς Οδύσσεια, μία σὲς Διήγ. τῆς Αλῶσεως τῆς Θεσσαλονίκης, 30 σὲς Παρεκβολές σὲς Διονύσιο τὸν Περιηγητὴ καὶ ὅλες τὶς υπόλοιπες σὲς Παρεκβολές σὲς Ἰλιάδα). Αντίθετα, βρίσκουμε 113 φορές τὴν συνένωση *διατοῦτο*: 98 σὲς Παρεκβ. σὲς Οδύσσεια, 14 σὲς λόγους τοῦ Ευσταθίου καὶ σὲς παρὸν χωρίο. Ἀν δεχθούμε ὅτι ὁ van der Valk (που εἶχε, ὅπως προαναφέρθηκε, σὲς διάθεσή του τὸ αὐτόγραφο τοῦ Ευσταθίου) ἀκολούθησε καὶ ὡς πρὸς αὐτὸ τὸ θέμα τὴν γραφὴν τοῦ αὐτογράφου, τότε σαφῶς γνωρίζουμε τὴν προτίμησιν τοῦ Ευσταθίου σὲς θέμα αὐτὸ καὶ θὰ ἦταν φρόνιμο νὰ τὴν «εφαρμόσουμε» καὶ σὲς ἄλλες περιπτώσεις, ἀποδίδοντας τὴν συνένωση σὲς ἀντιγραφεῖς (βλ. καὶ παραπάνω, 11,33). Αντίθετα, ἡ υιοθέτησις τῆς γραφῆς *διατοῦτο* ἐρχεται σὲς ἀντίφασιν με τὴν «προεξαγγελία» τῆς ἐκδότριας (80*) (βλ. παραπάνω, σημ. 11).

65-66 οἱ γε καὶ φαίνόμενοι ἐρυθριῶμεν καὶ ῥαββὶ ... καλούμενοι, ἐγκαλυπτόμεθα: Προφανῶς ἡ στίξις μετὰ τὴν μετοχὴν *καλούμενοι* εἶναι περιττή, ἐνῶ ἴσως χρειάζεται μετὰ τὸ ρ. *ἐρυθριῶμεν*. Στὴν φράσιν *ῥαββὶ ... καλούμενοι* διακρίνεται «ἀνάμνησις» ἀπὸ τὸ Ματθ. 23, 7-8 καὶ καλεῖσθαι ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων, *Ῥαββί*. ὑμεῖς δὲ μὴ κληθῆτε, *Ῥαββί*.

68 οἶδεν ὁ θεός, ὅτι οὐ ψεύδομαι: Πρβλ. Β' Κορ. 11,31 ὁ θεὸς καὶ πατὴρ τοῦ κυρίου Ἰησοῦ οἶδεν, ὁ ὧν εὐλογητὸς εἰς τοὺς αἰῶνας, ὅτι οὐ ψεύδομαι.

81-82 οὐ φιλοῦμεν αὐξάνεσθαι· ἡυξάμεθα, ἐφ' ὅσον ἔδει αὐξηθῆναι καὶ μύρμηκα: Ἀν ὑποτεθεῖ ὅτι τὸ *ἡυξάμεθα* σὲς χωρίο αὐτὸ δὲν προέρχεται ἀπὸ τὸ ρήμα *εὔχομαι*, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ *αὔξομαι* / *αυξάνομαι*, τότε ὁ συγκεκριμένος «μέσος» τύπος δὲν δικαιολογείται. Σ' αὐτὴν τὴν περίπτωσιν θὰ περιμέναμε *ἡυξήθημεν*. Μία ἄλλη λύσις, πιθανότερη, πιστεύω, θὰ ἦταν: *ἡυξάμεθα, ἐφ' ὅσον ἔδει, αὐξηθῆναι <ὅσα> καὶ μύρμηκα* (ἐδῶ πραγματικὰ με προέλευση ἀπὸ τὸ *εὔχομαι*): *Προσευχήθηκα/Ευχήθηκα, εφόσον ἦταν ἀπαραίτητο* (ἐνν. νὰ αὐξηθῶ), νὰ (ἐπιτρέψει ὁ Θεός νὰ) αὐξηθῶ ὅσο κι ἓνα μυρμήκι.

Ας σημειωθεί ότι αυτός ο πληθυντικός χρησιμοποιείται περίπου 35 φορές, σχεδόν πάντα με αντικείμενο απαρέμφατο.

83 μήποτε ἄρα τὸ τῆς γραφῆς μυρμηκολέοντες ὀλοίμεθα: Προφανώς, η φράση τὸ τῆς γραφῆς πρέπει να τεθεί ανάμεσα σε κόμματα.

92-95: Στο υπόμνημα πηγών παρατίθεται το ομηρικό Z 201 *ὁ καὶ πεδίον τὸ Ἀλφειὸν οἶος ἄλῃτο*,³⁷ καθώς και το σχετικό σχόλιο του Ευσταθίου. Και στα δύο παραθέματα γράφεται εσφαλμένα οἶος.

112-113 στέργοι δ' ἂν τὴν φίλην γῆν [ποτε αὐτὸν οὐρανὸς ἐλαφ]ρίζοιτο: Το κριτικό υπόμνημα (αν το καταλαβαίνω σωστά) μας πληροφορεῖ ότι ο Tafel διάβαζε στο σημείο αυτό³⁸ *στέργοι δ' εἰ [μετὰ] τὴν φίλην γῆν [ποτε] αὐτὸν οὐρανὸς ἐλαφρίζοιτο*, ενώ αντί του *εἰ [μετὰ]* η εκδότρια διάβασε ἂν. Ακόμη, διαβάζουμε ότι ο Reinsch σκέφθηκε μήπως μετὰ το γῆν πρέπει να προσθέσουμε (π.χ.) ἕνα ἔως. Το μόνο βέβαιο είναι ότι το κείμενο δεν μπορεί να «σταθεί» έτσι και, επομένως, ἔπρεπε να τεθεί *crux* τουλάχιστον πριν από την λέξη *ποτε*. Αλλά, αν η ανάγνωση του Tafel είναι ορθή, ἴσως απαιτεῖται μια αλλιώτικη επέμβαση: *στέργοι δ' εἰ [μετὰ] τὴν φίλην γῆν [ποτ' ἔς] αὐτὸν οὐρανὸν ἐλαφρίζοιτο*. Η «διόρθωση» αυτή του κειμένου μου φαίνεται πιθανότερη, γιατί α) προϋποθέτει μόνο μικρές αλλαγές (σε σχέση με την ανάγνωση του Tafel), σε μεμονωμένα γράμματα, και μάλιστα, σε σημεία όπου πιθανότατα και ο Tafel δεν διάβαζε με βεβαιότητα, β) η σημασία του (μέσου/παθητικού) ρήματος *ἐλαφρίζομαι* υποδεικνύει ως υποκείμενο τον Ευστάθιο και όχι τον ουρανό: (*Ο Ευστάθιος*) *θα ἦταν ευχαριστημένος, αν μετὰ την γη (την επίγεια ζωή του) κάποτε ανυψωνόταν (και) στον ἴδιο τον ουρανό*.

115 εἴ σου ἐπελαθόμην, λάθοιτό μου θεός: Προφανώς πρέπει να γραφεί <ἐπι>λάθοιτό μου.

121-123 τωτέως δὲ λύσον³⁹ τὴν γλῶσσαν καὶ ἀντιφώνησον· καὶ οὕτως ἡμῖν τὴν ἐκ λύπης διάλυσιν συνόχει: Η τελευταία λέξη δεν διαβάζεται (σήμερα) στο χειρόγραφο, αποτελεί «ανάγνωση»(;) του Tafel. Καμμία όμως από τις μέχρι σήμερα καταγεγραμμένες σημασίες του σπάνιου ρήματος *συναχέω* (για τον συγκεκριμένο τύπο, μάλιστα, η μαρτυρία είναι η μοναδική), δεν φαίνεται να ικανοποιεῖ απόλυτα: Οι ελάχιστες μαρτυρίες για το ρήμα, που εντοπίζει ο TLG δεν βοηθούν ιδιαίτερα, καθώς είναι αμφίβολη η ερμηνεία των σχετικών χωρίων. Το LSJ γνωρίζει μόνο το μέσο/παθητικό ρήμα (*συναχέομαι*) με την σημασία *συνταξιδεύω*. Στο LBG, πάλι, καταγράφονται μόνο δύο μαρτυρίες (του Ηρωδιανού [κατά τη γνώμη μου: ασαφής] και η παρούσα) και δίνεται η ερμηνεία *zurückhalten*. (Παρ' όλα αυτά, η λ. απουσιάζει από τον index των Επιστολών.) Αν λάβουμε υπόψη την ερμηνεία *υποφέρω* του απλού ρήματος *ὀχέω* (LSJ. *ὀχέω* 1b: *endure, suffer*), ἴσως το *συναχέω* του Ευσταθίου μπορεί να αποδοθεῖ *συνυποφέρω*, *υποφέρω μαζί με κάποιον ἄλλο, συμπάσχω*. Δηλαδή ο Ευστάθιος ζητά από

³⁷ Εκ των υστέρων οφείλω να σημειώσω ότι ο στίχος αυτός αποτέλεσε «πηγή» για τον Θεόδωρο Πρόδρομο, ώστε ο τελευταῖος να γράψει (Τετράστιχα εἰς ... τὴν Καινὴν 242b₂ Paragiannis) *ὅς τὸ πολύσταχυν λήιον οἶος ἄλῃται*.

³⁸ Από όλες τις παρόμοιες παρατηρήσεις της σελίδας συνάγεται ότι ο Tafel γενικά ἦταν σε θέση να διακρίνει στο χειρόγραφο πολύ περισσότερα από ὅσα διακρίνονται σήμερα.

³⁹ Μάλλον γράφε *λῶσον* (έτσι στον Ευστάθιο 9 φορές). Ελάχιστες φορές απαντᾶ *λύσον* (όχι στον Ευστάθιο), μάλλον εσφαλμένα.

τον φίλο του να «συμμετάσχει» στην λύπη του. Αυτή η ερμηνεία ίσως είναι πιο λογική: αν ο φίλος ανταποκριθεί στο αίτημά του Ευσταθίου και του γράψει γράμμα/απάντηση, δεν θα διαλυθεί οπωσδήποτε η λύπη (του Ευσταθίου), αλλά θα νιώσει ο Ευστάθιος ότι δεν είναι μόνος.

Επιστολή 46

16-17 κατέχειν ἑμαυτὸν οὐκ εἶχον ὑφ' ἡδονῆς: Πρβλ. Λιβάν. Ἐπιστ. 1046, 1, 5-6 *κατέχειν αὐτὸν ὑφ' ἡδονῆς οὐκ εἶχεν*. Η έκφραση *οὐκ εἶχον ὑφ' ἡδονῆς ὅ,τι (καὶ) γένωμαι* απαντά τέσσερις φορές στην Αλεξιάδα της Άννας Κομνηνῆς (όπου πιθανόν «προέρχεται» από τον Προκόπιο τον Γαζαίο).

22 διαταῦτα (και 47,7): Βλ. παραπάνω, 11,33 και 45,48. Ας σημειωθεί πως στις εκδόσεις των Παρεκβολών του Ευσταθίου στα ομηρικά ἔπη βρίσκουμε 30 φορές *διὰ ταῦτα* και μόλις δύο φορές *διαταῦτα* (το τελευταίο μόνο στις Παρεκβ. στην Οδ.). Την «συνένωση» προτίμησε στην έκδοσή της των Λόγων του Ευσταθίου (σε τρία χωρία) και η S. Schönauer (δεν γνωρίζω, πάντως, τι παραδίδουν τα χειρόγραφα εκείνων των κειμένων σχετικά).

23-24 εἰς πτώσιν τὲ καὶ ἀνάστασιν, ταύτην ἐμήν· ἐκείνην τοῦ ἄρρωστήματος.: Πρβλ. Λουκ. 2,34 *Ἰδοὺ οὗτος κεῖται εἰς πτώσιν καὶ ἀνάστασιν πολλῶν ἐν τῷ Ἰσραὴλ*. Προφανώς η άνω τελεία πρέπει να γίνει κόμμα, ενώ, αντίθετα, μετά την λ. *ἀνάστασιν* ίσως θα ήταν προτιμότερη η άνω τελεία.

30 ἡμίβιοι: Η λ. θα έπρεπε να σημειωθεί στον index, καθώς είναι γνωστές μόλις άλλες δύο μαρτυρίες της: από τον Μανέθωνα (3ο αι., LSJ) και τον ίδιο τον Ευστάθιο (LBG).

38 ταμουχία: Η λ. φαίνεται να απαντά για πρώτη φορά στον Ευστάθιο. (Τα λιγοστά επιπλέον χωρία που γνωρίζει το LBG είναι μεταγενέστερα.) Αναμενόμενο θα ήταν στον index να σημαίνεται με αστερίσκο.

42 οὐδ' ἂν παῖς ἀναλφάβητος παίζων γραφίδι καὶ μέλανι τοιαύτας ἀνάγη γραφᾶς ἐμοί: Στο υπόμνημα δηλώνεται ότι με το *ἐμοί* η εκδότρια απέδωσε μια (προφανώς δυσνόητη) συντομογραφία του χειρογράφου.⁴⁰ Αν υποθεθεί πως η φράση αυτή μπορεί να αποδοθεί: «ούτε ένας υπηρέτης/ένα παιδί αναλφάβητο που απλώς παίζει με τη γραφίδα και το μελάνι θα μου έφερνε τέτοια (δηλαδή τόσο άσχημα γραμμένα) κείμενα», βρίσκω κάπως απροσδόκητη την αναφορά του Ευσταθίου στον εαυτό του (ως δάσκαλο, στον οποίο ο μικρός μαθητής πηγαίνει τα γραπτά του;). Δεν έχω όμως άλλη πρόταση.

Επιστολή 47

5 εὐανακόμιστον: Το LBG γνωρίζει για το επίθετο μόνο το παρόν χωρίο του Ευσταθίου. Η λ. μαρτυρείται ακόμη από μία φορά στον Πλούταρχο και τον Γαληνό. Στον index δεν σημειώνεται η λέξη.

12 δακρῶν ἄρτους ψωμίζεσθαι: Πρβλ. Ψαλμ. 41,4 *ἐγενήθη μοι τὰ δάκρυά μου ἄρτος ἡμέρας καὶ νυκτός*.

⁴⁰ Βλ. παραπάνω, σημ. 21.

16 ἐλκυστέον δὲ καὶ τοὺς σφαγέας καθ' ἑαυτῶν δίχα ψόγου τούς, ὅσοι ἐπὶ τοῖς οἰχομένοις παθαίνονται: τοὺς σφαγέας «διόρθωσε» η εκδότρια, ἐνῶ τὸν σφαγέα παραδίδει ο μοναδικός κώδικας. Δεν βλέπω τον λόγο γι' αὐτὴν τὴν ἀλλαγὴ (ἐννοεῖται ὅτι ἡ αἰτιατικὴ πληθυντικὴ (τούς, ὅσοι...) που ἀκολουθεῖ εἶναι τὸ υποκείμενο στὴν ἀπρόσωπη ἐκφραση ἐλκυστέον (ἐστί) καὶ ἀρα δεν ἔχει καμμιά σχέση με τὴν αἰτιατικὴ ἐνικὴ τὸν σφαγέα, που δηλώνει, βέβαια, τὸ ἀντικείμενο).

25-26 νήστευσον, λυπήθητι, κλαῦσον· ἀλλὰ καὶ φάγε καὶ πίε: Τὸ χωρίο αὐτὸ θυμίζει τὴν στάση τοῦ Δαυὶδ, ὁ ὁποῖος, ὅσο κινδύνευε νὰ πεθάνει τὸ παιδί του, νήστευε καὶ ἐκλαίγε, ἐνῶ, ὅταν τελικὰ αὐτὸ πέθανε, ἔπαψε νὰ νηστεύει καὶ ἔφαγε καὶ ἤπιε κανονικά: Β' Βασ. 12,21 καὶ εἶπαν οἱ παῖδες αὐτοῦ πρὸς αὐτόν Τί τὸ ῥῆμα τοῦτο, ὃ ἐποίησας; ἔνεκα τοῦ παιδαρίου ἐτι ζῶντος ἐνήστευες καὶ ἐκλαίεις καὶ ἡγρῦπνεις, καὶ ἡνίκα ἀπέθανεν τὸ παιδάριον, ἀνέστης καὶ ἔφαγες ἄρτον καὶ πέπωκας. Τὸ ἴδιο παραμυθητικὸ «μοτίβο» τὸ συναντάμε καὶ στὴν περίφημη παραμυθητικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Φωτίου πρὸς τὸν ἀδελφὸ τοῦ Ταράσιο (ἐπ. 234, 218-226).

Επιστολή 48

15 καχυπόπτως: LBG καὶ TLG γνωρίζουν μόνο αὐτὴν τὴν μαρτυρία γιὰ τὸ ἐπίρρημα. Στον index ὅμως δεν σημειώνεται ἡ λέξη.

31 ἐσκονθυλῶς: Ἡ λέξη δεν σημειώνεται στὸν index. Τὸ LBG ὅμως γνωρίζει τὸ χωρίο, καὶ τὸ παραθέτει ὡς τὸ μοναδικὸ (βλ. λ. σκονθύλλω). Ἀς ἀναφερθεῖ, ὡστόσο, ὅτι ὁ TLG δεν μπορεῖ νὰ τὸ ἐντοπίσει (γιατί δεν ἔχει συμπεριλάβει τὴν τελευταία σελίδα τῶν Επιστολῶν!), ἐντοπίζει ὅμως ἓνα χωρίο τοῦ Φωτίου (ἡ λ. σκόνθυλλε ἀπαντὰ ὡς λήμμα στὸ Λεξικὸ του), που δεν σημειώνεται στὸ LBG.

Επίλογος

Ἡ ἐνασχόληση με τὰ μεσαιωνικά κείμενα ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς κριτικῆς τοῦ κειμένου συχνὰ ἔχει νὰ ἀποδώσει περαιτέρω καρπούς, ἀκόμη καὶ μετὰ τὴν «ολοκλήρωση» τῆς κριτικῆς ἐκδόσης. Εἴμαστε, καθὼς φαίνεται, πολὺ «λίγοι», γιὰ νὰ συλλάβουμε, ὁ καθένας μόνος του, ὁρθὰ ὅλες τὶς πτυχές τῶν κειμένων, ἰδιαίτερα μάλιστα, ὅταν αὐτὰ προέρχονται ἀπὸ πνεύματα τόσο πολὺπλευρα καὶ πολυμαθῆ σαν τὸν Ευστάθιο. Κάθε «μάτι» ἔχει νὰ παρατηρήσει σ' ἓνα κείμενο διαφορετικὰ πράγματα. Οἱ πολλὲς γνώμες, ἀντίθετα ἀπ' ὅ,τι μπορεῖ νὰ συμβαίνει σὲ ἄλλα θέματα, οδηγοῦν σὲ καλύτερο ἀποτέλεσμα. Αὐτόν τὸν σκοπὸ εἶχαν καὶ οἱ παραπάνω παρατηρήσεις, οἱ ὁποῖες, φυσικά, με τὴ σειρά τοὺς ὑπόκεινται ἐπίσης στὴν κρίση τῆς ἐπιστημονικῆς κοινότητος.